

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
KÖNYVTÁR

MAX WEBER

A PROTESTÁNS ETIKA
ÉS A
KAPITALIZMUS
SZELLEME

VALLÁSSZOCIOLÓGIAI ÍRÁSOK

A sorozat szerkesztő bizottsága:

BEREND T. IVÁN
HUSZÁR TIBOR
KULCSÁR KÁLMÁN
PATAKI FERENC
TÓKEI FERENC

GONDOLAT • BUDAPEST, 1982

napi világi életet meghagyta a maga természetadta eredetiségében. Most belépett az élet piacterébe, becsukta maga mögött a kolostor ajtaját, s hozzákezdett ahhoz, hogy módszerével átírassa a világ *köznap*i életét, hogy racionális életet alakítson ki a világban – azonban nem ezt a világot és nem is ezért a világot. Hogy milyen eredménnyel járt ez, további vizsgálódásainkból fog kiderülni.

2. ASZKÉZIS ÉS KAPITALISTA SZELLELEM

Ahhoz, hogy áttekinthessük az aszketikus protestantizmus alapvető vallásos elképzeléseinek és a mindennapi gazdasági élet alapelveinek összefüggését, mindenképpelt olyan teológiai írásokra lesz szükségünk, melyek feltehetően a lekipásztorni gyakorlatból származtak. Abban a korszakban, amikor a túlvilág mindent jelentett, amikor a keresztény ember társadalmi helyzete attól függött, hogy részese-e az áldozás szentségéből, akkor tehát a papoknak a lekipásztorkodásban, az egyházi fegyelemben és a prédikációban olyan hatásuk volt – s tanúsítják ezt az összegyűjtött „consilia” (tanácsok – a ford.), „casus conscientiae” – amilyet mi, modern emberek *egyszerűen el sem tudunk képzelni*. Éppen ezért az *egyakorlatban* érvényesülő vallásos hatalmak voltak a „népjellem” legfontosabb alakítói.

Ebben a fejezetben – a későbbiekkel ellentétben – *egyszerűen* egészsként tárgyaljuk az aszketikus protestantizmust. Mivel azonban a kálvinizmusból kinőtt angol puritanizmus formálta ki legkövetkezetesebben a *hivatás gondolatát*, ennek egyik képviselőjét fogjuk elveinknek megfelelően tárgyalásunk középpontjába állítani. Richard Baxter nemcsak kiváló gyakorlati érzékével és kibékítő tehetségével tűnik ki a puritán

etika sok más irodalmi képviselője közül, hanem azzal is, hogy egyetemesen elismerték mindig újra meg újra kiadott és lefordított munkáit. Presbiteriánus volt s a Westminsteri zsinat apológétája, bár dogmatikai nézetei – mint a kor legjobb szellemei közül sokaké – fokozatosan nőttek ki a kálvinizmusból. Belsőleg ellenzi Cromwell bitorló uralmát, mert idegenkedik minden forradalomtól, szektaszellemtől és a „szent emberek” fanatikus buzgalmától, de nagylelkűen közzelédik a különös külsőségekhez, és objektív ellenfeleivel szemben. Munkáját az egyházi-erkölcsi élet gyakorlati előmozdításában kereste, s e munkájában – az egyik legsikeresebb lekipásztorként, akit a történelem ismer – éppúgy rendelkezésre állt a parlament kormányának, mint Cromwellnek és a restaurációnak¹⁹⁵, amíg – már a „Bertalan-éjszaka” előtt – el nem távozott hivatalából. A *Christian Directory* (Keresztény kalauz – a ford.) című munkája a puritán moralteológia legátfogóbb kézikönyve, s főleg saját lekipásztorkodásának *gyakorlati* tapasztalatait tartalmazza. – A német pietizmus képviselőjeként Spener *Theologische Bedenken* (Teológiai gondolatok), a kvékerizmus illusztrálására Robert Barclay *Apology* című munkáját, s mellettük az aszketikus

195. Lásd Dowden – id. mű – szép jellemzését. Baxter teológiájáról, miután fokozatosan feladta a „kettős parancs”-ban való szigorú hitét, a *Works of Puritan Divines*ben kiadott munkáihoz írt *Bewezelés* igazít el egész jól (szerzője: Jenkyn). – Senki sem elégtelt ki Baxter próbálkozására az „universal redemption” („egyetemes megváltás” – a ford.) és a „personal election” („személyes kiválasztás” – a ford.) vegyítésére. Számmunkra azonban itt csupán az a lényeges, hogy Baxter éppen ekkor is ragaszkodott a *personal election* elvéhez, tehát az eleve elrendelés tanának etikailag döntő pontjához. Fontos másrészt az, hogy gyengítette az igazolás *törvénytörési* felfogását, s így módon közelített az újkeresztelőkhez.

étika¹⁹⁶ más műveit fogjuk idézni – helymegtakarítási okokból lehetőség szerint a jegyzetekben.¹⁹⁷

Ha elővesszük Baxter *A szentek örök nyugalma és Christian Directory* című művét, vagy mások ezekkel rokon munkáit¹⁹⁸, akkor először is az tűnik fel, hogy a gazdagságról és a gazdagság megszerzéséről szóló ítéletek¹⁹⁹ az Újszövetség ebionita ele-
196. Th. Adams, John Howe, Matthew Henry, J. Janeway, St. Charnock, Baxter, Bunyan értékezéseit és prédikációit a *Works of the English Puritan Divines* (Angol puritán lelkészek munkái) című 10 kötetes, eléggé önkényes válogatásban (London, 1845–1847) gyűjtötték össze. Bailey, Sedgwick, Hoornbeek munkáinak kiadását már előbb, első idézésük alkalmával jeleztem.

197. Épp így idézhetjük volna Voëtust vagy az evlági aszkézis más kontinentális képviselőjét is. Teljesen téves Brentano nézete, hogy ez a fejlődés „kizárólag angolszász” volt. A válogatás élve az volt, hogy nem kizárólag ugyan, de lehetőség szerint főleg a XVII. század második felének közvetlenül az *utilitarista fordulat* előtti aszketikus mozgalmat juttassuk szóhoz. Sajnos le kellett mondanunk arról az izgalmas feladatról, hogy az élettrajzi irodalom segítségével is szemléltessük az aszketikus protestantizmus életstílusát – főleg a nálunk viszonylag ismeretlen kvékereket.

198. Ugyanígy használhatnánk Gisbertus Voëtius munkáit, a hungenották szinódusainak anyagai, vagy a holland baptista-irodalmat. Sombart és Brentano nagyon szerencsétlen módon ragadták ki Baxter műveinek éppen általam igen erősen kiemelt „ebionita” részleteit azért, hogy kimutathassák ellenem Baxter *tanításának* kétségtelen (kapitalista) „visszamaradottság”-át. Csakhogy 1. alaposan *ismerni* kell ezt az egész irodalmat ahhoz, hogy helyesen alkalmazzassuk; 2. ne felejsük el, hogy éppen azt próbáltam kimutatni, hogyan szülte meg ennek az aszketikus *valláosságának* a szelleme az „anti-mammmonista” *tanítás ellenére* – éppen úgy, mint a kolostori gazdagságokban – a *gazdagsági racionalizmust*, mert a legdöntőbbet, az aszketikus meghatározott racionális *összönzőket* *jutalmazta*. Kizárólag erről van szó, s éppen ez a csattanója az itt tárgyaltaknak.

199. Éppígy Kálvinnal, aki egyáltalán nem szerette a polgári gazdagságot (lásd Velence és Antwerpen elleni erős támadását: *Comm. in Jes., Opp.* III, 140 a, 308 a.).

232

meit hangsúlyozzák²⁰⁰. A gazdagság mint olyan súlyos veszély, a kísértése sosem ér véget, a rá való törekvés²⁰¹ pedig nemcsak értelmetlen Isten birodalmanak felsőbbrendű jelentősé-

200. *Saints' everlasting rest*, X, XII. fej. – Vö. Bailey, *Praxis pietatis*, 182. l., vagy például Matthew Henry, *The worth of the soul* (A lélek értéke), *Works of Pur. Div.*, 319. l.: Those that are eager in pursuit of worldly wealth despise their soul, not only because the soul is neglected and the body preferred before it, but because it is employed in these pursuits (Lebecsültek lelküket, akik buzgón hajszolják a világi gazdagságot, s nemcsak azért, mert lelki restségükben testükkel törődnek, hanem mert lelküket elfoglalja e hajszá – a ford.): Zsolt. 127, 2. (De *ugyanzen* oldalon áll az a – később idézendő – megjegyzés, melyben bűnösnek minősít mindenfajta időpocsékolást, főleg a phenést.) S ugyanazt megtalálni az angol-holland puritanizmus teljes vallásos irodalmában. Lásd pl. Hoornbeek filippikáját (id. mű, L, X, c. 18 és 19) az avaritia (kapzsiság – a ford.) ellen. (Nála egyébként kiütőkörnek a szentimentális-pietista befolyások: lásd az Istennek tetsző tranquillitias animi [lelki nyugalom – a ford.] dicsőítését a világi „solicitudo”-val [„zaklatottság”-gal – a ford.] szemben.) „A gazdag ember lelke nem könnyű” – gondolja, a biblia egyik közismert helyét kommentálva Bailey is (id. mű. 182. old.). *A metodista* katekizmusok is óvnak attól, hogy „kincseket gyűjtsünk e Földön”. A pietizmus esetében ez egészen magától értetődő, s a kvékereknél sem volt másként. Vö. Barclay, id. mű, 517. l.: ... and therefore beware of such temptations as te use their callings and engine *to be richer*. ... (s ezért óvakodj a kísértésektől, hogy hívó szavukat khasználj és *gazdagodni* akarj – a ford.).

201. Hiszen nemcsak a gazdagságot, hanem az *összönös nyereségnyűgyat* is (vagy ami ennek számitott) szintén élesen elítélték. Némethalföldön az 1574-ben tartott dél-hollandiai szinódus egy kérdéssel kapcsolatban így foglalt állást: a „lombard-hitelezők”, bár az üzletelést a törvény engedi, mégsem bocsáthatók úrvacsorára. A Deventerben 1598-ban tartott tartományi szinódus ezt kiterjesztette (224. Fejezet), a „lombard-hitelezők” alkalmazotaira is, az 1606-os gorichemi szinódus szigorú és megalázó feltételekhez kötötte az „uzsorások” *feléseginek* úrvacsorára engedését, s még 1644-ben és 1657-ben is foglalkoztak azzal, vajon a „lombard-hitelezők” úrvacsorára bocsáthatók-e. (Mindez Brentano ellen szól, aki katolikus elődeit idézi – jöllehet az

233

géhez képest, hanem egyben erkölcsileg is kétséges. Az aszkézis itt a mulandó javak megszerzésére irányuló mindenfajta törekvés *ellen* van, sokkal élesebben, mint Kálvinnál, aki nem tekintette a papok gazdagságát hatékonyságuk akadályának, sőt, tekintélyük kívánatos növekedését látta benne, s megengedte, hogy vagyonukat – mindenesetre botránnyt kerülve – jövedelmező módon fektessék be. Tetszés szerint lehetne szaporítani a pénzre és a javakra irányuló törekvés kárhovatásának példáit a puritán írásokból, s összevethetnénk őket az e kérdésben sokkal elfogulatlanabb késő középkori etikai irodalommal. Mindezt teljesen komolyan gondolkodjuk – csak behatódóbb figyelemre van szükség ahhoz, hogy e puritán művek határozott etikai értelmét és összefüggését megértjük. Erkölcsileg ugyanis akkor vagyunk igazán megvetendők, ha megnyugszunk birtokunkban²⁰², *élvezzük* a gazdagságot, haszontalanul és érzékien élünk, s főleg akkor, ha már nem törekszünk a „szent” életre. A birtoklás *csak azért* kétséges, mert e megnyugvás vesztélyével jár. Hiszen a „szentek örök nyugalma” a túlvilágon van, a földön végéssz európai-ázsiai világban évezredek óta voltak idegen származású kereskedők és bankárok). S még Gisbertus Voëitus is szerette volna (*De usuris* – Az uszorráról, *Selectae disputationes theologicae* – Válogatott teológiai viták, IV, 665. l.) a „trapeciá”-kat (lombardokat, piemontiakat) a közösségből kizárni. A hugenották szindóusain is ugyanez történt. Ezek a kapitalista rétegek azonban egyáltalán *nem* tipikus képviselői voltak annak az érületnek és életvezetésnek, amiről itt szó van. Nem voltak *újak* – az antikvitáshoz és a középkorhoz képest.

202. Ezt részletesen tárgyalja a *Saints' everlasting rest* 10. fejezete: aki a „szállásán” tartósan kíván megpihenni – mintha Isten adná e birtokot –, azt megveri Isten még e földi életben. Mert mindig az élet gazdagsággal való jóllakott meglepődettség jelzi az összeomlást. – Ha már megvolna mindentünk, amit *élhetünk* e világban, vajon azt is jelentené ez, amit remélhetünk? A *vágytelkültség* e földi létben nem lehet – mert ugyan Isten akarata szerint nem *kell* – elérnünk.

szont, hogy kegyelmében biztos legyen, az embernek „addig kell végbevinni annak tetteit, aki küldte őt, amíg nappal van” . Nem a kényelem és az élvezet, hanem *csakis a cselekvés* szolgálja Isten egyértelműen kinyilvánított akarata szerint dicsőségének gyarapítását²⁰³. Az *időfecsérlés* tehát az első s az élvilleg legsúlyosabb bűn. Az élet időtartama végtelenül rövid és értékes, semhogy „megállapodhassunk” hivatásunkban. A társasági élet, az „üres fecsegés”²⁰⁴, a luxus²⁰⁵, sőt, még az

203. *Christi. Dir.*, I, 375/6. l.: It is for *action* that God maintaineth us and our activities: work is the moral as well, as the natural *end* of power... It is *action* that God is most served and honoured by... *The public welfare or the good of many* is to be valued above our own. (A *tett* az, amiért Isten élet bennünket és tevékenységünket: a *hatalom* erkölcsi és természetes *célja* a munka... *Tetünkkel* szolgálhatunk és dicsőíthejtük legjobban Istent... *A közjótét, avagy sokak jara* értékesebb a sajátunknál – a ford.). Itt mutatkozik meg a kezdete annak, hogyan lehet átcsapni Isten akaratóból a későbbi liberális elmélet tisztán utilitárius szempontjaiba. Az utilitarizmus vallásos forrásairól lásd a továbbiakat, illetve fent a 146. jegyzetet.

204. A *hallgatás* parancsa – kiindulva a „minden felesleges szó”-ért járó büntetés bibliai fenyegetéséből – már a clunyi reform óta bevált aszketikus eszköze lett az önkontrolra nevelésnek. Baxter is részletesen kiter a felesleges beszéd bűnösségére. A hallgatásnak a jellemmel kapcsolatos jelentőségét már Sanford is méltatta: id. mű, 90. és köv. l. Az, hogy a kortársak olyan mélyen átérezték a puritánok „melancholy”-ját („búskomorságát” – a ford.) és „morozeness”-jét („mogorvaságát” – a ford.), ez éppen a „status naturalis” *elfogulatlanságának* megtörtéséből származott és abból, hogy e cél szolgálátába állították a megmondolatan beszéd megtiltását is. – Washington Irving mindennek alapját részben a kapitalizmus „calculating spirit”-jében („számológató szellemében” – a ford.), részben pedig az önmagunk iránti felelősségtérzethez vezető politikai szabadság hatásában keresi (*Bracebridge Hall*, 1822, XXX. fejezet). Ezzel kapcsolatban megjegyezném, hogy ez utóbbi hatás hiányzik a román népek történetéből, Angliát illetően pedig: 1. a puritanizmus híveit képessé tette, hogy szabad intézményeket, s ugyan-

egészség megtartásához szükséges mennyiséget – tehát 6, legfeljebb 8 órát – meghaladó alvás²⁰⁶ is erkölcsileg felettébb kárhuzatos időpocsékolás²⁰⁷. Itt még nem találkoztunk Benjamin Franklin mondatával – „Az idő pénz” –, de ennek szelleme bizonyos fokig érvényes: az idő végtelenül értékes, mert minden eltékozolt munkaóra Isten dicsőségének szolgálatából vész el²⁰⁸. Értéktelen, s talán kárhuzatos ezért a télen szemlélődés is, legalábbis akkor, ha a hivatásszerű munka

akkor világhatalmat alkossanak; 2. a puritanizmus változtatja át a kapitalizmus számára ténylegesen alkotó jelentőségű „számlálgatást” (ahogyan Sombart jelöli e „spirit”-et) gazdasági eszközből az egész *életvezetés egyik elvévé*.

205. Id. mű, I, 111. l.

206. Id. mű, I, 383. és köv. l.

207. Arról, hogy az idő drága, lásd Barclay, id. mű, 14. l.

208. Baxter, id. mű, 79. l.: „Keep up a high esteem of time and be every day more careful that you lose none of your time, then you are that you lose none of your gold and silver. And if vain recreation, dressings, feasting, idle talk, unprofitable company, or sleep, be any of them temptations to rob you of any of your time, accordingly heighten your watchfulness.” („Becsüld nagyra az időt, s mindennap jobban tördődj azzal, hogy ne veszíts egy perccet sem, éppen úgy, ahogyan aranyadra és ezüstödre vigyázol. S ha hiábavaló szórakozás, öltözködés, dőzsölés, felesleges beszéd, haszontalan társaság vagy alvás kísértés, hogy ellopja idődet, te még éberebb legyél.” – a ford.) – „Those that are prodigal of their time despise their own soul” („Akkik elfecsérelik idejüket, azok saját lelküket veszik semmibe” – a ford.) gondolta Matthew Henry (Worth of the soul, *Works of Pur. Div.*, 315. l.). It is jól bevált sineken halad a protestáns aszkézis. A hivatását végző modern ember sajátosságaként szoktuk emlegetni, hogy semmire „nincs ideje”, s a kapitalista fejlődés mértékét látjuk abban – ezt látta már Goethe is a *Wilhelm Meister tanulmány*iban –, hogy az *órák* elűtik a negyedórákat is (lásd ehhez Sombart *Kapitalizmusát*). – De ne feledjük, hogy az első ember, aki (a középkorban) *beosztott idő* szerint élt, a *szerzetes* volt, s hogy a templom harangjai elsősorban az ő időbeosztásának igényét szolgálták.

rovására történik²⁰⁹. Hiszen a szemlélődés *Istennel kevésbé* tetsző, mint amikor aktív tetteinkkel akaratait hajtjuk végre hivatásunkban²¹⁰. Ezenkívül ott van erre a vasárnap, s Bax-

209. Vö. Baxtemnek a hivatásról szóló fejtegetéseivel: id. mű, I, 108. és köv. l. Ebben is elsősorban a következő részlet fontos: Question: But may I not cast off the world that I may only think of my salvation? Answer: You may cast off all such excess of worldly cares or business – as unnecessarily hinder you in spiritual things. But you may not cast off all bodily employment and mental labour in which *you may serve the common good*. Every one as a member of Church or Commonwealth must employ their parts to the utmost for the good of the Church and the Commonwealth. To neglect this and say: I will pray and meditate, is as if your servant should refuse your *greatest work* and tye himself to some lesser easier part. *And God hath commendedh you some way or other to labour for your daily bread and not to live as drones of the sweat of others only*. (Kérdés: De vajon nem utasíthatom el a világot, hogy kizárólag üdvözülésemmel törődhessek? – Válasz: Elutasíthatsz minden felesleges világi gondot és ügyet, mely megakadályozna lelki dolgaiddban. De nem utasíthatod el az összes testi elfoglaltságot és szellemi munkát, azokat, amikkel *a közjót szolgálhatod*. Az egyház és az állam minden tagjának ki kell vennie részét az egyház és az állam javainak gyarapításában. Ha ezt megtagadod és azt mondd: én imádkozni és elmélkedni fogok, akkor úgy teszel, mint az a szolgád, aki kivonja magát *legnagyobb* munkád alól, s csupán a könnyebb feladatot vállalja. *Isten azt parancsolta neked is, hogy dolgozzál mindennapi kenyeredért, s ne legyél csupán here mások izzadságos munkáján* – a ford.). – Istennek Ádámhoz szóló parancsát („Arcod verejitékével...”) és Pál utasítását (2 Thess 3, 10) szokták idézni erre: „Aki nem dolgozik, ne is egyék!” (Károli fordításában: „ha valaki nem akar munkálódni, ne is egyék”). A kvékerekről mindenki tudta, hogy közülük még a legvagyonosabbak is mesterségre tanítványák fiaikat (méghezozzá etikai, nem pedig – mint Alberti tanácsolja – utilitárius okokból).

210. Ebben tér el *érzelmi* – jellege miatt – a pietizmus. Spener nézete (lásd: *Theol. Bedenken*, III. 445. l.), amit egészen lutheri értelemben hangsúlyozott, s mely szerint a *hivatásvégzés Isten szolgálat*ában ugyan, de – s ez is lutheri – a vele járó *nyugtalan*ság eltávolított Istentől, ez a nézet igen jellegzetes antitézis a puritanizmussal szemben.

ter szerint éppen a hivatásukban télenkedőknek nincs idejük Istenre akkor, amikor ennek itt van az ideje²¹¹.

Ennek megfelelően Baxter főműve felttve van a nehéz, szakadatlan testi vagy szellemi munka mindig visszatérő, sokszor szenvedélyesen hangzó hirdetésével²¹². Két motívum együtt-

211. Id. mű, 242. l.: It's they that are lazy in their callings that can find no time for holy duties. (Azok, akik renyhék hivatásuk végzésében, nem találnak időt szent kötelességeikre sem – a ford.) Innen származik az a nézet, hogy főleg a városok – a racionális nyereségre fogékony polgárság székhelyei – székhelyei egyúttal az aszketikus erényeknek is. Baxter ezt mondta önéletrajzában a kldderminsteri kéziszövekről: „And their constant converse and traffic with London doth much to promote civility and piety among tradesmen” („Állandó érintkezésük és forgalmuk Londenal gyarapította a kereskedők előzékenységet és valláosságát” – a ford.), (in: *Works of Pur. Div.*, XXXVIII. 1.). A mai – legalábbis a német – lelkeseket bizonyára ámulatba ejti, hogy a főváros közelsége növelhette az erényeket. Azonban a pietizmus is vallott hasonló nézeteket. Spener így ír egy fiatal kollégájának: „Legalábbis úgy látszik, hogy számos városban, bár többségük egészen elvetemült, akad még néhány olyan lélek, aki jóra nevelhető; félő viszont, hogy faluhelyen olykor az egész községben sem találni egyetlen jóra való embert” (*Theol. Bed.*, I, 66, 303. l.) – A parasztok különösen kevéssé alkalmasak a racionális életvezetésre. A parasztság *etikai* dicsőítése nagyon modern jelenség. Az ilyen és ehhez hasonló nézetek jelentőségével az aszkézis osztálymeghatározottságának kérdésével kapcsolatban itt nem foglalkozhatunk.

212. Olvassuk el például a következő részleteket (id. mű, 336. és köv. l.): „Be wholly taken up in diligent business of your lawful callings when you are not exercised in the more immediate service of God.” – „Labour hard in your callings.” – „See that you have a calling which will find you employment for all the time which Gods immediate services spareth.” („Légy szorgalmatos törvényes hivatásodban, s ezen kívüli csak Isten tisztelére hagyjál időt” – „Dolgozz keményen hivatásodban.” – „Hivatásodban töltsd minden idődet, ami Isten tisztelétlen felül marad számodra.” – a ford.)

működése figyelhető meg ebben²¹³. Először is a munka az az ősi kipróbált *aszketikus* eszköz, melyet a Nyugat egyháza – éles ellentétben nemcsak a Kelettel, hanem az egész világgal szinte összes szerzetesi szabályával²¹⁴ – régóta nagyra becsült²¹⁵. A munka ugyanis – a sajátos megelőzési eszköz minden olyan kísértés ellen, melyet a puritanizmus az „unclean life” („tisztátalan élet” – a ford.) fogalmában foglalt össze – s melyeknek szerepe nem lebecsülendő. A puritanizmus szexuális aszkézise ugyanis csak fokozatában, nem pedig alapelveiben különbözik a szerzetesitől, s annak következtében, hogy a házasságlejére is kiterjed, szélesebb körű, mint az. Hiszen a házasságon *belüli* nemi érintkezés is csak úgy megengedett, mint az Isten dicsőségének gyarapítására Isten által megkívánt eszköz a parancsolatnak megfelelően: „Gyarapodjatok és sokasodjatok”²¹⁶. Mind a vallásos kételey s az aggályos ön-

213. Nemrégén Harnack is hangsúlyozta (*Mill. des Ev.- Soz. Kong.*, 14. Folge, 1905. 3/4. sz. 48. és köv. l.), hogy a munkának és „méltóságának” sajátos etikai becsülése egyáltalán nem a kereszténység *eredeti* vagy akárcsak önálló gondolata volt.

214. Csak egy sokkal átfogóbb elemzés deríthetné ki, hogy mi az oka *ennek* a fontos s a benedek-rendiek szabályzata óta nyilvánvalóvá vált ellentétnek.

215. Így a pietizmusban is (Spener, id. mű, III, 429, 430. l.). Jellegetes pietista gondolat az, hogy a hivatáshoz való hűség, amit büntetésként szabtak ki ránk a bűnbeesés miatt, saját *akaratumk elfojtását* szolgálja. A hivatásvégzés mint a felebarátok szolgálata egyúttal háladatos kötelesség Isten kegyelméért (lutheri elképzelés!), Istennek tehát nem tetszik, ha ezt kelleltenül és bosszúsán tesszük (id. mű, III, 282. l.). A jó keresztény azért „olyan szorgalmatosan végzi munkáját, mintha világias ember volna.” (III, 278. l.). Mindez nyilvánvalóan mögötte marad a puritán szemléletmódnak.

216. (Ter. 9,1) – „A sober procreation of children” („Gyermekek józan újjászületése” – a ford.) – ez a céljuk Baxter szerint. Spener is

hasonlóan gondolta ezt, de mellel engedményt tett annak a nyers lutheri nézetnek, mely szerint alárendelt cél az – egyébként lektüzdhetetlen – erkölcsitelenség elkerülése is. Az érzékiség mint a közösülés kísérő jelensége, a házasságban is bűn, és Spener felfogása szerint csak a bűnbeesés *következménye* az, hogy egy ilyen természetes és Isten által megkívánt esemény emnyire elkerülhetetlenül bűnös érzésekkel jár együtt, s ezáltal pudendumná (szemérmelenséggé – a ford.) változik. Egyes pietista irányzatok felfogása szerint a keresztény házasság legmagasabb rendű formája az, amelyben megőrzi a szüzességet, a következő az, amiben a közösülés kizárólag a gyermeknemzést szolgálja, és így tovább, azokig a házasságokig, amiket tisztán erotikus vagy kizárólag külsődleges okokból kötnek, s amik etikailag vadházasságoknak számítanak. Mindamellett ezen alacsonyabb rendűek között is értéke-sebbek a tisztán külsődleges alapon megkötött házasságok (mert legalább *racionális* megfontolásból származnak), mint az erotikus motívációjúak. Itt figyelmen kívül hagyhatjuk a hermhuuiak elméletét és gyakorlatát. A racionalista filozófa (Chr. Wolff) a következő változatban vette át az aszketikus felfogást: ami eszközként van a célhoz ren-deve – tehát az érzeki vágy és kielégítése – nem válhat öncélá. – Már Franklinnál árcsapott ez a felfogás egy kizárólag higiéniai szempontokat követő utilitarizmusbá. Ő körülbelül a modern orvosok etikai álláspontját képviselte, és „szemérmén” a nemi közösülésnek az *egészségileg* kívánatos szintre való korlátozását értette. Ismeretes, hogy Franklin ennek „hogyan”-járól elméletileg is nyilatkozott. Az ilyen irányú fejlődés mindenütt végbement, ahol e kérdéseket egyáltalán a kizárólag *racionális* megfontolásnak tárgyává tették. A szexualitás puritán és egészségügyi racionalistái igen különböző úton járnak, s csak itt „értettek egyet”: egy előadásban – ahol a bordélyokról s ezeknek szabályozásáról volt szó – a „higiénikus prostitúció” egyik buzgó védelmezője azzal motiválta a (*higiénitailag* hasznosnak tekinthető) „házasságon kívüli nemi kapcsolatokat”, hogy saját költői dícsőítésére hivatkozott Faust és Margit történetével kapcsolatban. Margitnak prostitúálként való kezelése, illetve az, hogy egyenértékűnek tekintik az emberi szennvedélyek hatalmas elsöpítő erejét a nemi kapcsolatot egész-ségügyi aspektusával, mindez *tökéletesen* megfelel a puritán álláspont-nak, egyúttal azonban annak a – néha igen kiváló orvosok által képviselt és valódi szakemberekre jellemző – álláspontnak is, hogy egy ilyen kérdés, mint a szexuális önmegtartóztatás jelentősége, mely a

kínzás, mind pedig a szexuális kísértések ellen szolgált a szigorú diéta, a növényi táplálék és a hideg fürdő, valamint az előírás: „Dolgozz keményen hivatásodban!”²¹⁷

A munka azonban ezen túl, s mindennekelőtt az életnek Isten által megszabott öncélja²¹⁸. A páli mondat – „Aki nem dolgozik, ne is egyék!” – feltétlen érvényű és mindenkire vo-

személyiség legkényesebb problémáit érinti és kultúrproblémákat is, „kizárólag” az orvosra (mint *szakemberre*) tartozik. A puritánoknál a „szakember” moralista teoretikus, a másik példában egészségügyi teoretikus, ezzel szemben számunkra a kérdés elintézésében való „kompetencia” kissé nyárgspolgárián hangzó elve jelenti – természetesen ellenkező előjellel – ugyanazt. De a puritán szemlélet határos idealiz-musa minden prudériájával együtt pozitív eredményeket tudott felmu-tatni, fajkonzerváló és tisztán „higiéniai” szempontból is, míg a mo-dern szexuálhigiénának – az „előítéletmentesség”-re való, egykor szá-mára elkerülhetetlen hivatkozása miatt – szembe kell néznie ezzel a veszéllyel, hogy olyan folyamatot indított el, ami túlmegy az általa ki-jelölt határon. – Azt természetesen nem tudjuk itt tárgyalni, hogy a pu-ritán befolyású népek körében a nemi kapcsolatok racionális értelme-zéséből végül is hogyan születtek kifinomult és szellemi-etikai kölcsön-hatásban álló házastársi kapcsolatok, s hogyan virágozt fel a házastársi lovagiaság – ellentétben azzal a patriarchális gőzzel, ami nálunk még a szellemi arisztokrácia köreiben is gyakran jól érezhető üledékként ma-radt meg. (Anabaptista hatások közreműködtek a nő „emancipáció”-jában; a patriarchalizmuson ütött első réseket itt is a nők *lelkismereti szabadságának* védelme és az „általános lelkészség” gondolatának rájuk való kiterjesztése jelentette.)

217. Ez mindig újra visszatér Baxternél. Ide vonatkozó bibliai alapul, vagy a Franklinnál már előfordult helyet (Péld. 22, 29) vagy más, a munkát dícsőtő részletet választott: Péld. 31, 16. Vö. id. mű I. 362., 377. 1. stb.

218. Zinzendorf is ezt mondta: „Nemcsak azért dolgozunk, hogy megéltünk, hanem a munkáért élünk, s ha már nincs mit dolgozunk, akkor szenvedünk, vagy jobblétre szenderültünk.” (Píft, I, 428. 1.)

natkozik²¹⁹. A munkakedv hiánya a kegyelmi állapot hiányának eleje²²⁰.

Ebben világosan látszik a középkortól eltérő irányzat. Aquinói Tamás is értelmezte e páli mondatot, de szerinte²²¹ a munka csak naturalis ratione (a józan ész szerint – a ford.) szükséges az egyén és az összesség életfentartásához. Ahol elmarad ez a cél, megszűnik az előírás érvényessége is. Az előírás tehát az emberi nemre vonatkozik, nem pedig minden egyes emberre. Nem vonatkozik arra, aki munka nélkül megtud élni birtokából, s természetesen a szemlélődés – mint az Isten birodalmában való működés spirituális formája – magasabb rendű, mint e szó szerint értelmezett parancs. A népszerű teológia a szerzetesi „produktivitás” legmagasabb rendű formáját főként a „thesaurus ecclesiae” (az „egyházközösség kincsesládájára” – a ford.) gyarapításában, mégpedig imák és káptalani istentisztelet révén történő gyarapításában látta. Baxter azonban nemcsak a munka etikai kötelessége elé emelt korlátokat törte át, hanem a legerősebben hangsúlyozta azt az alapelvet is, hogy a gazdagtság sem pótolhatja a

219. A *mormonok* egyik jelképe is e szavakkal zárul (idézetek alapján): „De egy here vagy egy henylő sem lehet keresszémmé, s nem üdvözülhet. Arra való, hogy agyonszúrják, s a méhkasból kivessék.” Itt volt azonban a kolostor és a manufaktúra között álló nagyszerű eszköz, a *fegyelem*, ami a munka vagy a közösségből történő kivetés választása elé állította az egyént, s ami – persze vallásos enthuziazmus-sal *együtt*, s *csakis ezáltal* lehetségesen – létrehozta e szekta figyelemre méltó gazdasági teljesítményeit.

220. Id. mű, I, 380. I. ennek tüneteit elemzi figyelmesen. – „Sloth” („henyelés” – a ford.) és „idleness” („semmittevés” – a ford.) azért olyan különösen súlyos bűnök, *mert folytonosak*. Baxter hovatovább a „kegyelmi állapot rombolói”-nak tekinti őket (id. mű, I, 279/80. l.). E bűnök éppen antitézisei a *módszeres* életnek.

221. Lásd e tanulmány I. részének 57. jegyzetét.

242

feltétlen előírás teljesítését.²²² A birtokosok nem ehetnek, ha nem dolgoznak; mert hiába nincs szükségük munkára ahhoz, hogy kielégítsék szükségleteiket, Isten parancsának éppúgy engedelmeskedniük kell, mint a szegényeknek.²²³ Mert különbségtétel nélkül az isteni előrelátás mindenki számára előkészített egy hivatást (calling), melyet fel kell ismernie, s melyben dolgoznia kell. E hivatás nem egy sors, mint a Lutherizmusban²²⁴, melybe az embernek bele kell törődnie, s mellyel be kell érnie, hanem Isten parancsa az egyénekhez, hogy dicsőségére munkálkodjanak. Ennek a látszólag árnyas-

222. Baxter, id. mű, I. 10. és köv. l. Szembetűnően ezzel foglalkozik a következő részlet: Question: But will not wealth excuse us? – Answer: It may excuse you from some sordid sort of work, by making you more serviceable to another, but you are no more excused from service of work... then the poorest man... (Kérdés: A gazdagtság nem ment fel bennünket a munkától? – Válasz: Felmenthet pizkos munkától, ha alkalmasabb leszel más munkákra, de nem menthet fel fokozottabban a munka elvégzésétől... mint a legszegényebb embert... – a ford.). Ehhez lásd, id. mű, I, 376. l.: Though the (a gazdagok) have no outward want to urge them, they have as great a necessity to obey God... God had strictly commandeth it (a munkát) to all. (Bár a gazdagokat külső szükség nem hajítja, nagy szükségük van mégis arra, hogy engedelmeskedjenek Istennek... Isten a munkát szigorúan megparancsolta mindenkinek. – a ford.). Lásd fent a 48. jegyzetet.

223. Ugyanezt írta Spener (id. mű, III, 338, 425.). Ő emiatt mint erkölcsileg kétségest támadta az idő előtti nyugdíj gondolatát, s azzal a kifogással szemben, hogy a kamatszédés jogszerű, a kamatszédés viszont tunyaságra nevel, ezt hangsúlyozta: Isten parancsa szerint munkára kell *kötelezni* azokat is, akik kamataik járadékából meg tudnának élni.

224. A pietizmust is ideértve. A *hivatásvilhoztatás* kérdésével kapcsolatban Spener állandóan azzal érvelt, hogy *miután* valakit egyszer már hatalmába kerített egy hivatás, akkor ebben megmaradni, s ehhez alkalmazkodni az egyén engedelmes kötelessége Isten előrelátásával szemben.

16*

243

latnyi eltérésnek messzire ható lélektani következményei voltak, s ez a gazdasági világ olyanfajta *gondviselészerű* értelmezésének továbbfejlesztésével függött össze, amely már a skolasztikában is közkeletű volt.

Másokhoz hasonlóan már Aquinói Tamás is – leegyszerűbb ha őrá utalunk tíffent – az isteni világterv közvetlen folyamánjának tekintette a munkamegosztásnak és a hivatás társadalmi tagozódásának jelenségét. Az emberek besorolódása e kozmoszba azonban ex causis naturalibus („természeti okokból” – a ford.) következik, tehát esetleges („contingent” – a skolasztikus szóhasználat szerint). Mint láttuk, Luther számára az isteni akarat közvetlen folyamánya volt az embereknek az objektív történelmi rendből következő tagozódása az adott rendekbe és hivatásokba, s vallási köteleességnek tartotta az egyének megmaradását az Isten által részükre kijelölt helyzetben és korlátok között.²²⁵ Annál is inkább, mert a lutheri vallásosság kapcsolata a „világgal” kezdettől fogva bizonytalan volt és az is maradt. Luther szerint – aki sosem szakított teljesen a világ iránti paulinus közömbösséggel – az etikai elvek nem segíthetnek a világ alakításában, a világot úgy kell vennünk, amilyen, s csak ezt lehet vallásos

225. *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen* című tanulmányaim mutatják meg, hogy az *indiai* üdvönyt hogyan kapcsolta össze az egész életvezetést uraló magas pátoosz révén a hivatás-tradicionálizmust az újjászületés esélyeivel. Éppen ezáltal ismerhetők meg a különbségek egyfelől a pusztán etikai *teológiai* s másfelől aközött, hogy a vallás révén meghatározott pszichológiai *ösztönzések* jönnek létre. A vallásos hindunak *csakis* akkor voltak kedvező esélyei az újjászületésre, ha szigorúan *tradicionalis* módon teljesítette születési kasztjának kötelesegeit. Ez volt a tradicionálizmus lehető legartósbabb vallásos rögzítése. Az indiai etika e kérdésben valóban a legkövetkezetesebb antitézise a puritán etikának, ahogyan más tekintetben (a rendi tradicionálizmus kérdésében) a legkövetkezetesebb antitézise a zsidóságnak.

kötelességgé tenni. – Másként hangsúlyozza a magángazdasági érdekek kölcsönös összefüggésének gondviselészerű jellegét a puritán szemlélet. A pragmatikus értelmezés puritán sémája szerint *gyümölcseseiből* ismerhetjük fel a hivatások tagozódásának célját a gondviselésben. Baxternek a tárgyról írott sorai több ponton is egyenesen Adam Smith-nek a munkamegosztásról szóló nevezetes felmagasztalására emlékeztetnek.²²⁶ A hivatás szakosodása, mivel lehetővé teszi a munkás gyakorlatosságát (skill), a munkatejeljesítmény mennyiségi és minőségi növelését eredményezi, tehát a közjó (common best) érdekében áll, ami viszont megfelel a lehető legtöbb ember javának. E megokolás még tisztán utilitarizmusról tanúskodik s messzemenő rokonságban van a korszak világi irodalmában elterjedt szempontokkal.²²⁷ A jellegzetesen puritán vo-

226. Baxter, Id. mű, I, 377. 1.

227. De azért nem lehet belőlük történetileg levezetni. Sokkal inkább az a teljesen eredeti kálvinista elképzelés működik benne, hogy a „világ” kozmosza Isten dicsőségét, önmagasztalását szolgálja. Az az utilitarista értelmezés, mely szerint a gazdasági kozmosz az összesség javát (good of the many, common good, etc.) szolgálja, következménye volt annak a gondolatnak, hogy bármilyen egyéb értelmezés a teremtmények (arisztokratikus) istenítéséhez vezetne, vagy pedig éppen nem Isten dicsőségét, hanem teremteit, „kulturcélokat” szolgálja. Isten akarata tehát, úgy, ahogyan e gazdasági kozmosz célzatos alakjában (lásd fent a 35. jegyzetet) kifejeződik, csakis az „összesség” java, tehát a *személytelen* „hasznosság lehet” – amennyiben *világi* célok egyáltalán figyelembe jönnek. Az utilitarizmus tehát, mint korábban mondtunk, következménye a „felbaráti szeretet” *személytelenné* alakulásának, s mindentfajta világdicsőítés elvetésének a puritán „in majorem Dei gloriam” (isten nagyobb dicsőségére) zárkózottsága útján. Az egész aszketikus protestantizmust intenzíven uralta az a gondolat, hogy bármifajta teremtmény istenítése Isten dicsőségét csorbítja, s ezért feltétlenül elvetendő. E gondolat intenzív uralma világosan megmutatkozik a „demokratikus” gondolatoktól igazán érintetlen Spener fáradozásaiban,

nás azonban előtűnik abban, hogy Baxter fejtegetéseinek élen a következő motívum szerepel: „Az állandó hivatások kere-
tén kívül az ember munkatejlesztménye csak változókon-
y alkalmi munka, s több idő megy el lustasággal, mint mun-
kával.” Majd így fejezi be gondolatmenetét: „és (a hivatását
végző munkás) munkáját *rendben* végzi el, míg egy másik tel-
jes zűrzavarban él, ügyködése sem helyet, sem időt nem is-
mer²²⁸; ezért az állandó hivatás (»certain calling«, más he-
lyütt »stated calling«) mindenki számára a legjobb” A vál-
tozókonny munka, amire az egyszerű napszámások kénysze-
rülnek, gyakran elkerülhetetlen, de tartósan mégsem kíváná-
tos köztes állapot. A „hivatástalanok” életből éppen az
a fajta rendszeresség-módszeresség hiányzik, amelyet – mint
láttuk – az evilági aszkézis megkövetel. A kvékerek etikája
szerint is arra van szükség, hogy az emberek hivatásgyakor-
lása az erények következetes aszketikus gyakorlása legyen,
kegyelmi állapotuk abban a lelkiismeretességben igazolódjék
be, amely hivatásuk gondos²²⁹ és módszeres elvégzését jel-
lenzi. Isten nem az önmagáért való munkát, hanem a racio-
nálisán, hivatásszerűen végzett munkát kívánja meg. A pu-
ritán hivatásgondolat e hivatás-aszkezis módszeres jellegét
hangsúlyozza, nem pedig azt, mint Luther, hogy adjuk meg

hogy visszautasítsa az ádiáphórosz címének használatára vonatkozó,
hozzá érkezett számos felkérést. Végül azzal nyugtatta meg magát,
hogy még a Bibliában is kráutiszosz-nak (a legerősebb) címezte az apos-
tol Festus prétort. – Az ügy *politikai* oldala nem tartozik ide.

228. The *inconstant* man is a stranger in his own house (Az *állhatatlan*
ember idegen a saját hazában – a ford.) mondja Th. Adams is (*Works*
of Pur. Div., 77. l.).

229. Lásd erről főleg George Fox kijelentéseit, in: *The Friends Lib-*
rary (ed. W. Th. Evans, Philadelphia 1837 és köv. évek), I. köt., 130. l.

magunkat az Isten által egyszer ránk mért sorsnak.²³⁰ Ezért
engedik meg, hogy valaki több callings-t („hivatást” – a ford.)
egyesítsen – ha ez előnyös a közjónak és az egyénnek,²³¹ nem
káros senkinek, s ha nem jár azzal, hogy az egyesített hiva-
tások valamelyikét lelkiismeretlenül („unfaithful”) végzi. De
önmagában egyáltalán nem ítélik el a hivatásváltoztatást sem,
ha az nem könnyelműséggel, hanem Isten tetszését jobban
elnyerő²³² – az általános elv szerint: hasznos – hivatás meg-
szerzésével jár. Hogy egy hivatás mennyire hasznos, s ennek
megfelelően Istennek mennyire tetszik, elsősorban a hivatás
erkölcsi fontosságától, másodsorban az általa az „összesség-
nek” megtermelt javak mértékétől függ, végül pedig, gyakor-
latilag legfontosabb szempontból a magángazdasági „jöv-

230. A vallásos etika ezen fordulatát természetesen nem lehet kizá-
rólag a tényleges gazdasági viszonyok reflexeként értelmezni. A hiva-
tások szakosodása a középkori Itáliában természetesen sokkal messzebb-
re tartott, mint e korszak Angliájában.

231. Hiszen Isten sehol sem parancsolta – s ezt a puritán irodalom-
ban igen gyakran hangsúlyozták –, hogy felebarátainkat *jobban* szeres-
sük, mint magunkat, hanem azt parancsolta, hogy *úgy* szeressük, mint
magunkat. Tehát *kötelességünk* önmagunk szeretete is. Aki például
tudja azt, hogy birtokát célszerűbben, tehát Isten dicsőségére jobban
tudja felhasználni, mint ahogyan ezt felebarátja tehetné, azt a fele-
barátii szeretetet nem kötelezheti, hogy annak javára elálljon birtoka hasz-
nálásától.

232. Spener is közel került ehhez az állásponthoz. Ő maga mégis igen
visszatartottan és óvatosan nyilatkozott arról, hogy valaki átléphet-e az
(erkölcsileg különösen veszélyes) kereskedői hivatásból a teológiába
(III, 435, 443. l.; I., 524. l.). Éppen az e kérdésre (a hivatásváltoztatás
megengedhetőségére) adott feleletek gyakori előfordulása Spener
– persze erősen látomászerű – tanácsaiban melleleg szólva arról ta-
núskodik, hogy I. Kor. 7. különböző értelmezéseinek mennyire gyakor-
lati jelentőségük volt a mindennapi életben.

delmezőségét!'.²³³ Hiszen, ha az az Isten, akir a puritán ember működni lát az élet minden történéseiben, nyereségi esélyt mutat valakinek, akkor ezzel egyúttal szándékát is kinyilvánította. Ennélfogva a hívő keresztény úgy tehet eleget e felhívásnak ha ezt kihasználja.²³⁴ „Ha Isten olyan utat mutat nektek, melyben saját lelketek, vagy mások lelkének károsodása nélkül törvényes módon *többet nyerhettek*, mint egy má-

233. Ilyesmit *nem* találni²³³ legalábbis a kontinens vezető pietistáinak írásaiban. Spener álláspontja a „nyereség”-ről ide-oda ingadozik a lutheranizmus („élelmezési”-álláspont) és a „kereskedelem fellendülése”-nek meg hasonlókknak a hasznosságáról szóló merkantílista érvelés között (id. mű, III, 330., 332. l.; lásd I, 418. l.; a *dohányművelés* pénzt jelent a földnek és ezért hasznos, *tehát* nem bűn!; lásd tovább: III, 426., 427., 429., 434. l.). De Spener utalt arra is, hogy – mint a kvékerek és memoniták példája mutatja – a profit ellenére vallásosok maradhatunk, sőt a különösen magas profit – amiről később még alkalmunk lesz szólni – közvetlenül a vallásos tisztesség *terméke* lehet (id. mű, 435. l.).

234. Baxter e nézetei *nem* valamiféle visszatükrözései annak a gazdasági környezetnek, amelyben élt. Önéletrajzából az *ellenkezője* derült ki: belső missziómunikájának sikerére döntő hatással volt, hogy a kiddyeministeri kereskedők *nem* voltak eléggé gazdagok, csak „food and raiment” („ellátás és ruházat” – a ford.) futotta keresetükből, s hogy a kézműves mesterek is csak ugyanúgy, „from hand to mouth” („máról holnapra” – a ford.) tudtak élni, mint munkásaik. „It is the poor that receive the glad tidings of the Gospel” („Csak a szegényekhez jut el az evangélium boldog híre” – a ford.). – Th. Adams a következőt jegyzi meg a nyereségvágyról: „He (the knowing man) knows... that money may make a man richer, not better, and thereupon chooseth rather to sleep with a good conscience than a full purse... therefore desires no more wealth than a honest man may bear away” („Ő, a bölcs ember tudja... hogy a pénz gazdagabbá tesz, de nem tesz jobbbá, s ezért inkább alszik tisztá lelkiismerettel, mint teii érszémnyel... nem kívánatos tehát több vagyon, mint amennyit egy becsületes ember elviselni tud” – a ford.) – de *ennyi* *vagyomra* azért *szüksége van* (Th. Adams, *Works of Pur. Div.*, LD), s esszerint mindenfajta formálisan tisztességes jövedelem egyúttal *legitim* is.

sik úton, ti pedig ezt az utat elkerülnétek s követnétek a kevesebb hasznos nyújtó utat, akkor *hivatosotok* (calling) egyik *célját keresztieztitek, akkor vonakodtok*. Isten akaratának végrehajói (stewart) *lenni*, adományát elfogadni, amit érte használhatnátok fel, ha Ő ezt kívánná. Persze nem az érzéki örömeik és bűnök céljaira, *de Istenért szabad dolgoznotok, hogy gazdagok legyetek*.²³⁵ A gazdagság csak akkor kétséges, ha léhaságra, romlottóságra és bűnös élvezkedésre csábít, s gazdagságra való törekvésünk pedig csak akkor, ha indít rá, hogy gondtalanul és vidáman szeretnénk élni. De mint a hivatalos köteletségének gyakorlása, erkölcsileg nemcsak megengedett, hanem egyenesen kívánatos a gazdagság.²³⁶ Közvetlen módon fejezi ezt ki arról a vétkes szolgáról szóló péld-

235. Baxter, id. mű, I, feji. X. tit. 1, Dis. 9 §24. I, 378, 2. bekezdés: Példabeszédek 23, 4: „Ne azért dolgozz, hogy gazdag légy” csupán ezt jelenti: riches for our fleshly ends must not ultimately be intended (ne legyen a gazdagság érzéki céljainkért végső indítékunk – a ford.). Nem *magában véve* a tulajdon, hanem éppen *felhasználásának* feudális-hűbéri formája gyűlöletes (lásd a „debauched part of the gentry”-ről) a „kisenemesség dőzsölő része”-ről – a ford.] szóló megjegyzéseket, id. mű. I. 380. l.). – Milton az első *Defensio pro populo Anglicano*-ban (Az angol nép védelme) fejtette ki ismert elméletét, mely szerint csakis a „középosztály” lehet az *erények* hordozója – s a „középosztály”-t itt az „arisztokráciával” ellentétes „polgári osztály”-nak gondolta. Ezt az elméletet azzal okolta meg, hogy mind a „luxus”, mind a „szükség” megakadályozza az erények gyakorlását.

236. Ez a döntő. – Ehhez még a következő általános megjegyzést fűzzük: itt természetesen nem azzal foglalkozunk, hogy mit jelentett fogalmilag a teológiai etika *elmélete*, hanem azzal, hogy milyen volt a hívők *gyakorlati* életében *érvényes erkölcs, hogyan hatott* tehát *gyakorlatilag* a hivatásutika vallásos irányultsága. A katolicizmus – s főleg a jezsuiták – kazuisztikus irodalmában találhatók ilyen magyarázatok – például a kamatszédés megengedhetőségének kérdéséről – amikkel mi itt nem foglalkozunk. E részek a protestáns kazuisztikák többségéhez hasonlóan hangzanak, de úgy látom, túlmennek rajtuk annak kifejté-

dázat, aki nem kamatoztatta a rábízott Fontsterlinget²³⁷. Gyakran érveltek úgy, hogy ha szegények *akarnak* lenni, ez ugyanazt jelenti, mintha betegek akarnánk lenni;²³⁸ s mint a tettek által való üdv (Werkeiligkeid) elféltendő és Isten dicsőségére káros volna. Ezenkívül, ha egy munkaképes em-

sében, hogy mi a „megengedett”, illetve „valószínűleg” érvényes. (A puritánok később elég gyakran vetették össze a sajátjukkal az – általuk egyenrangúnak tartott – jesusita etikát.) Miként a Kálvinisták idézni szokták nemcsak Aquinói Tamást, Clairvaux-i Bernátot, Bonaventurát, hanem a kortárs katolikus moráleteológusokat is, a katolikus kazuistikát is rendszeresen fűzték – itt részletesebben nem tárgyalható – megjegyzéseket az eretnek etikához. De ha eltekintünk is a *laikusok* aszketikus életének vallásos *jutalmazásával* kapcsolatos döntő körülménytől, már elméletileg is óriási különbség tapasztalható. A katolicizmusban a szabados nézetek egy sajátosan *laza* etikai elméletnek az egyházi tekintély által nem szankcionált termékei voltak, s ennek legkomolyabb és legállhatatosabb hívei távol is maradtak az egyháztól. Ezzel szemben a protestáns hivatásgondolat éppen az aszketikus élet legkomolyabb képviselőit állította sikeresen a kapitalista szerzés szolgálatába. Ami tehát ott feltételelesen *megengedettnek* számított, itt pozitív erkölcsi jó volt. E kétfajta etika *gyakorlati* szempontból nagyon is fontos alapvető különbségei végérvényesen rögzítettek az újkorban a janzenisták körüli vita és az „Unigenitus”-bulla óta.

237. You may labour in that manner as tendeth most to your success and lawful gain. You are bound to improve all your talents... (Úgy dolgozhatsz, hogyan ezt sikered és törvényes nyereséged leginkább megkívánja. Gyaratlanod *kell* minden talárodat... – a ford.) így folytatódik a szövegben olvasható idézet. Az Isten birodalmában való gazdagság és a földi hivatásban elért siker iránti törekvés közvetlen párhuzamát fejt ki például Janeway, *Heaven upon earth* (Földi paradicsom) című művében, in: *Works of Pur. Div.*, 275. l.

238. Már Krisztof, württembergi hercegnek, a tridenti zsinatnak benyújtott (lutheri) *Hivallása* érvényesíti a szegénységi *fogadalommal* szemben: aki státusa szerint szegény, viselje azt, de ha dicséretesnek tartja, hogy szegény maradj, ez éppen olyan, mintha dicséretesnek tartaná tartós *betegségét* vagy *rossz hírt*.

ber koldulni kezd, akkor nemcsak restségével követ el bünt, hanem a felebaráti szeretet ellen is vétkezik az apostoli igeszerint²³⁹.

Ahogy an az állandó hivatás aszketikus jelentőségének hangsúlyozása a modern *sakmaiségot*, úgy dicsőíti etikailag a profitesséyek gondviselésszerű értelmezése az üzletembert.²⁴⁰ Az aszkézis szempontjából egyformán gyűlöletes a seigneurs (hűbérurak – a ford.) előkelő hanyagsága és a hivatalkodók parvenüisége. Ezzel szemben etikailag kiválónak minősül a jó-

239. Ezt írja Baxter vagy például Krisztof herceg *Hivallása*. Lásd tovább az olyan részeket, mint: „... the vagrant rogues whose lives are nothing but an exorbitant course: the main begging” („... a csavargó gazfickók, kiknek élete semmi más, mint szertelen hajszja: az alamizna után” – a ford.) stb. (Th. Adams, *Works of Pur. Div.*, 259. l.) A koldulást már Kálvin szigorúan megtiltotta, s a hollandiai szinódusok is bőszen kikelték az alamizsnát kérő levelek és a koldulásra szolgáló igazolások ellen. S miközben a Stuartok korában, főleg Laud és I. Károly alatt rendszeres formában épült ki a szegények hivatás támogatása és a munkanélküliek foglalkoztatása, a puritánok ezt a csatákialást hangoztatták: „Giving alms is no charity” („A könyöradomány nem jótett” – a ford.), (ez a címe Defoe később híressé vált írásának is) s a XVII. század végétől kezdett kialakulni a „dologházak” elrettentő rendszere. (Vö. E. M. Leonard, *Early History of English poor relief* – Az angliai szegényellátás kezdeti története, Cambridge, 1900) és H. Levy, *Die Grundlagen des ökonomischen Liberalismus in der Gesch. d. engl. Volksw.* (A gazdasági liberáliszmus alapjai az angol népgazdaság történetében), Jéna 1912, 69. és köv. l.

240. Ezt hangsúlyozta az Assembly-hez (gyűlekezethez – a ford.) 1903-ban Londonban tartott székfoglaló üzenetében G. White, a Baptist Union of Great Britain and Ireland (Nagy-Britannia és Írország Baptista Szövetsége – a ford.) elnöke: „The best men on the roll of our Puritan churches were men of affairs, who believed, that religion should permeate the whole of life” („Puritán egyházunk névsorában a legjobbabb azok az *üzletemberek* voltak, akik úgy hitték, hogy a vallás átjárhatja egész életüket” – a ford.) (*Baptist Handbook*, 1904, 104. l.).

zan polgári self-made man²⁴¹. „God blesteth his trade” („Isten megáldja mesterségét” – a ford.) – ezzel az állandó fordulatokkal illették azokat a szent embereket²⁴², akik sikerrel követték Isten rendelkezését, s a puritánok számára ugyanebbe az irányba hatott az *Őszövetség istenének* teljes ereje, aki jámborságukért még az *itteni* életben megjutalmazta az övéit.²⁴³ Hiszen a puritánok, Baxter tanácsa szerint, saját kegyelmi állapotukat úgy ellenőrizték, hogy a bibliai hősök lelki-

241. Éppen *ebben* áll a jellegzetes különbség mindenfajta feudális felfogással szemben. A feudális felfogás szerint a (politikai vagy szociális) parvenü sikere és vértének felszentelése csak *utódainak* válhat javára. (Ezt jellegzetesen fejezi ki egy spanyol szó, a *hidalgo* = *hijo d'algo* = *fius de aliquo* [nemes = valakitől származó fiú – a ford.], ahol is az „aliquid” ösöktől örökölt *vagyoni* jelent.) S bár e különbségek az amerikai „népjellemi” mai gyors változásának és európaizálódásának hatására elhalványulnak, még ma is találkoznunk ott a sajátos s az előbbivel szögesen *ellentétes* polgári szemlélettel, mely az *üzleti sikert és nyereséget* mint a szellemi teljesítmény tünetét dicsóította, ezzel szemben az öröklött *birtoke*t semmiféle tiszteletben nem részesítette. Európában viszont (mint James Bryce egyszer megjegyezte) pénzért szinte mindenféle társadalmi tekintély megvásárolható, ha csak a tulajdonos nem maga áll a pult mögött, s birtokán véghezviszi a szükséges átváltásokat (hitbizományképzés stb.) – Lásd a *vér* tekintélye ellen pl. Th. Adams, *Works of Pur. Div.*, 216. l.

242. Így például már Hendrik Niklaes családi szektájának alapítóját, aki kereskedő volt. (Barclay, *Inner life of the religious societies of the Commonwealth* – A nemzetközösség vallásos társaságainak lelki élete, London, 1876, 34. l.).

243. Hoornbeek számára például teljesen nyilvánvaló volt, hogy Mác. 5,5 és I Tim 4,8 is kizárólag földi igéretet tesz az üdvözülést (id. mű., I. köt., 193. l.). Mindez az isteni gondviselés terméke, de Isten főleg az Övéiről gondoskodik; id. mű., 192. l.: Super alios autem summa cura et modis singularissimis versatur Dei providentia *circa fideles*. Ezután arról ír, amiről lehet felismerni, hogy az üdvözülés *nem* a „communis providentia” („közös gondviselés” – a ford.), hanem eme speciális gondoskodás terméke. Bailey is utal (id. mű., 191. l.) az isteni

állapotával hasonlították össze²⁴⁴, s a Biblia mondatait úgy magyarázták, mint „egy törvénykönyv paragrafusait”. – De az *Őszövetség* kijelentései sem voltak teljesen egyértelműek. Láttuk már, hogy Luther Sirák könyvének fordításakor használta először világi értelemben a „hivatás” fogalmát. Sirák könyve azonban hangulata szerint – hellenisztikus befolyásolsága ellenére – egészében véve a (bővebb) *Őszövetség* tradicionálisan ható alkotórészei közé tartozik. Jellemző, hogy

gondviselésre a hivatásszerű munka sikerével kapcsolatban. A *kvékerek* frászaiban pedig egyre visszatér az a gondolat, hogy a prosperity „gyakran” jutalma a hitű életnek (még 1848-as keltezéssel is olvasható ilyen kijelentés, in: Selection from the Christian Advances, issued by the yearly meeting of the Society of Friends in London – Válogatott keresztény tanácsok – kiadta a Barátok Társaságának Londonban tartott évi találkozója alkalmából, VI. kiad., London, 1851, 209. l.). A kvékerek etikájával való összefüggésre még visszatérünk.

244. Az ősapák felé forduló magatartás – s egyúttal a puritán életfelfogás – jellegzetes példája Thomas Adams elemzése Jákób és Ézsau vitájáról (*Works of Pur. Div.*, 235. l.) „His (Ézsau) folly may be argued from the base estimation of the birthright, that he would so lightly pass from it and on so easy condition as a potagee.” („Ézsau ostobaságát mutatja, hogy elsőszülöttségi jogát igen alacsonyra becsülte, s könnyen és nagyon olcsón, egy tal lencsésért megvált tőle – a ford.) E részlet a születési jog gondolatának fejlődése szempontjából is fontos. E témára később még visszatérünk.). De *hisszegés* volt Ézsau részéről, hogy azért, mert becsapva érezte magát, érvénytelenítette a vásárt. Ézsau a „cunning hunter, a man of the fields” („ravasz vadász, mezei ember”): az irracionálisan élő kultúrátatlanság, míg Jákób „a plain man, dwelling in tents” („tisza ember, a sátorverő”), a „man of grace”-t („szent ember”-t – a ford.) képviseli. A zsidósággal való belső rokonság érzését – ahogyan még Theodore Roosevelt közismert írásaiban is kifejleződik ez – Köhler széles körben fedezte fel a hollandiai parasztoknál. – Másrészt a puritanizmus nagyon is tudatosította gyakorlati dogmatikájában a zsidó etikával szembeni *ellentét*t, amint ezt világosan mutatja Prymne írása a zsidók ellen (a Cromwelli türelmi rendelet tervezetének alkalmából). Lásd alább a ²⁵² jegyzetet.

a lutheránus német parasztlak körében a könyv mind a mai napig különösen kedvelt²⁴⁵, mint ahogy a német pietizmuson belül is lutheránus kötöttségű irányzatok mennyire vonzódtak a Sirákhoz.²⁴⁶ A puritánok éles választóvonalat húztak az isteni és a teremtett szférái közé, s ennek megfelelően, mint nem sugalmazott könyveket vetették el az apokrif műveket.²⁴⁷ Annál erősebben hatott körükben a kánoni könyvek közül Jób könyve. Ebben egyesítve látták Istennek mint tökéletesen szuverén, emberi mértékkel nem mérhető fenségnek nagyszerű díszítését – s e magyarázatuk tökéletesen megfelelt a kálvinisták felfogásának – a könyv végén újra előtörő bizonyossággal – ami Kálvin számára mellékes, a puritánoknak azonban fontos volt – azzal, hogy Isten materialisan is boldoggá teszi az övéit már itt, vagy éppen itt – sőt, Jób könyvében: csakis itt – a földön.²⁴⁸ Éppúgy félreértelmezték a zsoltárok egyes verseiben és a *Példabeszédek könyvében* megnyilvánuló keleti kvietizmust, mint ahogyan

245. *A paraszti hitelhelyek és erkölcsi tanításokhoz. Egy thüringiai falsai papról*, 2. kiad., Gotha, 1890, 16. l. Az itt bemutatott parasztlak jellegzetes termékei a *lutheri* egyháznak. Magannak minduntalan „lutheri”-t írtam a margóra, ahol a kiváló szerző általános – „paraszti” vallásosságot gyanít.

246. Vö. az idézetet Rischlnél, *Pietismus* II, 158. l. Spener is a Sirák könyvének tételére vezeti vissza a hivatásváltoztatással és a nyereségszerzéssel szembeni kétélyeit. *Theol. Bedenken*, III, 426. l.

247. Ennek ellenére olvasásra ajánlja őket pl. Bailey, s találni itt-ott náluk is – persze ritkán – apokrif írásokból származó idézeteket. – Nem emlíkszem azonban (talán elkerülte figyelmemet) egyetlen idézetre sem a Sirák könyvéből.

248. Ha a világi siker olyan embernek jut osztályrészül, aki nyilvánvalóan el fog kárhozni, akkor a kálvinista (pl. Hoornbeek) a „*konokosság-elmélet*”-nek megfelelően nyugtatja meg magát: Isten bizonyára azért juttat ilyen embernek sikert, hogy még keményebbé tegye s ezáltal még biztosabban elpusztítsa.

Baxter tette ezt a Korinthusiakhoz írt 1. levélnek a hivatás-fogalom szempontjából fontos helyén megmutatkozó tradícionalista színezettel. Ehelyett az *Őszövettség*nek azokat a helyeit hangsúlyozták, melyek a *formális tisztességet*, mint az Istennek tetsző változások ismérvét magasztalják. Kialakult az az elmélet, hogy Mózes törvényeiből az Újszövettség csak a zsidó népre vonatkozó szertartásbeli és történetileg meghatározott előírásokat érvénytelenítette, különben azonban e törvények, a „lex naturae” kifejeződéseként azonban mindig is érvényesek voltak és betartották őket.²⁴⁹ Ez az elmélet egyrészt megkönnyítette, hogy eltöröljék azokat az előírásokat, melyek nem férték össze a modern élettel, másrészt az őszövettségi erkölcsiség számos rokon vonásával szabad utat biztosított annak, hogy hatalmasan megerősödjön az öntelt és józan legalitás szelleme, mely e protestantizmus evlági aszkézisét jellemezte.²⁵⁰ Ha tehát „English Hebraism”-nek²⁵¹ („angol héberizmus”-nak – a ford.) nevezik a sajátos angol puritanizmus etikai alaphangját – mint ezt sok esetben már a kortársak, s újabb írók is tették –, akkor – feltéve, hogy helyesen értjük – rendkívül találó ez az elnevezés. Ez esetben azonban nem az Őszövettség keletkezésének idején Palesztinában élő zsidóságra kell gondolnunk, hanem arra a zsidó-

249. Erről nem kívánunk részletesebben szólni ebben az összefüggésben. Itt csakis a „jogszerűség” formális jellege érdekes. Az őszövettségi etikának a lex naturae-val kapcsolatos jelentőségéről lásd Troeltsch *Soziallehengjt*.

250. A szentírás etikai normáinak kötelező érvénye Baxter szerint (*Christian Directory*, III, 173. és köv. l.) olyan messzire nyúlik, hogy e normák 1. a Law of nature (természettörvény – a ford.), „transcript”-jai („másolatai” – a ford.), illetve 2. magukon viselik az „express character of universality and perpetuity” („egyetemesség és örökkévalóság kifejeződése”-t – a ford.).

251. Pl. Dowden (Bunyan-nal kapcsolatban), id. mű, 39. l.

ságra, melyre évszázadok alatt fokozatosan hatott a törvények formalista és talmudista nevelése, s még ez esetben is igen óvatosan kell bannunk a párhuzamokkal. Az ókori zsidóságnak az élet elfogulatlan becsülésére fogékony hangulata távol állt a puritanizmus sajátos jellegétől. Éppígy távol állt ettől – s ezt sem szabad elfelejteni – a középkori és újkori zsidóság gazdászági etikája, azok a vonások, melyek döntőek voltak mindkettjüknek a kapitalista *ethossz* fejlődésén belüli helyzetét illetően. A zsidóság a politikailag vagy spekuláns módra orientálódó „kalandor”-kapitalizmus oldalán állt: ethossa, egy szóval, a *páris*-kapitalizmus ethossa volt. Vele szemben a puritanizmus a racionális polgári *üzem* és a racionális *munkaszervezet* ethossát képviselte. Csak annyit vett át a zsidó etikából, amennyi ezen keretek közé beilleszkedett.

E vázlat keretei között nem írhatók le, milyen karakterológiai következményekkel járt az, hogy az életet eltöltötték öszövetési normák – pedig e vonzó feladatot eddig még a zsidósággal kapcsolatban sem oldották meg.²⁵² A már jelzett kapcsolat mellett elsősorban azt kell figyelembe venni a pu-

252. Lásd *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen* címen összegyűjtött tanulmányokat. – Itt nem elemezhetjük, mennyire nagy hatása volt főleg a *második parancsolatnak* („Ne csinálj magadnak faragott képeket!”) a zsidóság karakterológiai fejlődésére, racionális, az érzéki kultúrától idegen jellemére. Jellemző példaként említhetem, hogy az Egyesült Államokban az „Education Alliance” („Oktatási Szövetség” – a ford.) egyik vezetője – azé a szövetségé, amelyik igen sikeresen és egyszerű eszközökkel támogatta a zsidó bevándorlók amerikanizálódását – a „második parancsolattól való emancipálódás”-t jelölte meg fő célként abban, hogy a bevándorlók kultúremberkévé váljanak, s erre törekednek mindentféle művészeti és társasági oktatással. – Az Isten emberiségének izraelita tialmához képest másfajta, de rokon irányban ható tilalom vonatkozik a puritánoknál a teremtetett dolgok istenti-

tésére. – Ami a talmudi zsidóságot illeti, biztosan kimutathatók náluk a puritán erkölcsiséggel elvileg is rokon vonások. A Talmud például kiemeli (A. Wünsche, *Babyl. Talmud*, 1886–89, II, 34. 1.): ha *kötetlenség-szerűen* tesszük a jót, az jobb (és azt Isten gazdagabban jutalmazza), mint az a jó tett, amire törvény *nem* kötelez – más szóval: a szeretetlen kötelesegteljesítés etikailag magasabb rendű, mint az érzelmi jótékonykodás. Ezt az elvet lényegében éppúgy elfogadná a puritán etika, mint ahogy – a skót származású és erős pietista nevelést kapott – Kant is közel került hozzá (akinek mellesleg több megfogalmazása közvetlenül kapcsolódott az aszketikus protestantizmus gondolataihoz – de ezt itt nem tárgyalhatjuk.). De fontos különbségek is vannak. Először is a talmudi etika melyen gyökerezik a keleti tradicionáliszmusban. R. Tanchum ben Chanilai mondta: „Szokást ne változtass!” (Gemara a Misnához, VII, 1 Fol, 86 b, Nr. 93; Wünsche-nél a napszámok ellátásáról van szó.) Az idegenekkel kapcsolatban azonban ez a szabály nem érvényes. – Másodsor, a „törvényesség”-nek mint *beigazolóddá-*nak puritán felfogása nyilvánvalóan sokkal erősebb, pozitív *cselekvésre* szóló motívumot adott, mint a parancsolatok teljesítéséről szóló zsidó felfogás. Persze a zsidóság számára sem idegen ez a gondolat, hogy a sikerben Isten áldása mutatkozik meg. De e felfogásnak a kettős (külső és belső érvényű) etika következtében gyökeresen eltérő vallásos-etika következménye lett a zsidóság körében, s ez éppen itt, e döntő ponton kizárt mindenféle hatásbeli rokonságot. „Idegenekkel” szemben *megengedhetőnek* számított az, ami a „testvéreikkel” szemben *tilos* volt. A sikerből ezen a területen – nem a „parancsok”, hanem a „megengedhetőség” területén – ezért nem lehetett a *vallásos* beigazolóddás ismertetőjegye és a módszeres életformálás ösztrönzője úgy, ahogyan a puritánoknál. Lásd a fent jelzett tanulmányokat erről az egész kérdéskörrel, melyet Sombart *Die Juden und das Wirtschaftslieben* (A zsidók és a gazdasági élet, 1911) című könyvében sokszorosan is helytelenül tárgyalt. A részletek nem ide tartoznak. A zsidó etika – bármilyen furcsán hangzik is – igen erősen tradicionalista maradt. E helyütt még nem elemezhetjük azt a hatalmas eltolódást sem, ami a világra vonatkozó belső beállítódásban ment végbe a „kegyelem”-nek és a „megváltás”-nak különös módon mindig új fejlődési lehetőség magját tartalmazó keresztény felfogása révén. Az öszövetseji „törvényesség”-ről vö. pl. Ritschl, *Rechtfertigung und Versöhnung* (Igazolás és megbékéltetés, II, 265. 1.).

Az angol puritánok számára a kortárs zsidók annak a háborúra,

ritának belső alkátával kapcsolatban, hogy körülben le-
nyűgöző módon született újjá az a hit, hogy ők Isten kivá-
lasztott népe.²⁵³ Ahogyan a szelld Baxter közönetet mond
Istennak azért, mert Angliában és az igaz egyházban, nem
pedig másutt jöhetett a világra, épp így járta át a puritán pol-
gárság életérzését²⁵⁴ is a közzönet önmömaguknak az Isten
kegyelméből elnyert makulátlanságért, s ez alapozta meg a
kapitalizmus e hősi korszakának képviselői körében a ke-
mény, formálisan korrekt jellemet.

A továbbiakban főként azokat a szempontokat próbáljuk
megvilágtani, melyeken keresztül a hivatás puritán felfogá-
sának és az aszketikus életvezetés követelményének *közvetle-
nül* befolyásolnia kellett a kapitalista életstílus kifejlődését.
Mint láttuk, az aszkezis teljes erővel támada az evlági lét
elfogulatlan élvezetét s mindazét, ami örömet kínál. Ez abban
állami szállításokra, állami monopóliumokra, „gründoló” spekulá-
ciókra, fejedelmi építési- és pénzügyletre irányuló kapitalizmusnak a
képviselei voltak, amelytől e puritánok iszonyodva fordultak el. A kö-
zöttük húzóó ellenétet nagyjából – a szükséges megszorításokat ide-
értve – így fejezhetjük ki: a zsidóké spekulatív, *párra*-kapitalizmus volt,
a puritánoké pedig polgári munkaszervezet.

253. A szentírás *igazsága* Baxter számára végső fokon abból szár-
mazik, hogy létezik „wonderful difference of the godly and ungodly”
(„csodálatos különbség az istenfélő és az istentagadó” – a ford.) kö-
zött, létezik abszolút különbség a „renewed man” („megújult ember” –
a ford.) és a többiek között, s Isten nyilvánvalóan, egészen sajátos
módon gondoskodik az övéinek lelki üdvéről (ami persze „vizsgákon”
is megnyilvánulhat). Lásd: *Christ. Dir.*, I, 165. l. 2 bekezd.

254. Jellemző erre, amikor azt olvassuk, hogyan csúri-csavarja még
Bunyan is – kissé Luther *Egy keresztény szabadsága* című művének
érzületéhez közeledve (pl. az *Of the Law and a Christian*-ben – A tör-
vényről és egy keresztényről-ben, *Works of Pur. Div.*, 254. l.) – a fari-
zeus és az adószedő összehasonlítását (lásd *The Pharisee and the Pub-
lican* – A farizeus és az adószedő című művét, id. mű., 100. és köv. l.):

a harcban nyilvánult meg a legjellegzetesebb módon, mely a
*Book of sports*²⁵⁵ (Szórakozások könyve) körül folyt. E köny-
vet kifejezetten a puritanizmus leverése érdekében emelte
törvényre I. Jakab és I. Károly, s rendelte el I. Károly, hogy
hirdessék ki minden szószéken. A vasárnapi, imaidőn kívül
tartott, népszerű szórakozások engedélyezéséről szóló királyi
rendekezés *nemcsak* azért háborította fel a puritánokat, mert
ez megbontotta a pihenőnapot, hanem azért is, mert a szen-
tek rendszeres életvezetésük megváltoztatására irányuló szán-
dékot láttak benne. S amikor a király súlyos büntetéssel fe-
nygetőzött, ha megátadják e szórakozások törvényességét,
akkor célja éppen az volt, hogy megtörje ezt az állam számára
veszélyes, mert *tekinélyellenes-aszketikus* vonást. A monar-
chikus-feudális társadalom éppúgy megvédte a „szórakozni
vagyókat” a kialakuló polgári morállal és a tekinélyellenes

Miért kárhozik el a farizeus? – Azért, mert nem tartja meg Isten paran-
csát, mert nyilvánvalóan *szektds*, aki csak a külsődleges kisserűségekre
és ceremóniákra ügyel (107. l.): főbűne pedig az, hogy magának tulaj-
donítja az érdemet, s bár közönetet mond Istennak – akinek nevét,
„mint a kvékerek”, hammers használja – erényeiert, de bűnös módon
támaszkodik ezen erények értékeire (126. l.), s ezáltal implicit módon
kétségbe vonja a *kegyelemnyújtás isteni kiváltságát* (139. és köv. l.).
Imádsága tehát teremtett dolgok istentítése és ezért bűnös cselekedet. –
Ezzel szemben az adószedő, mint igaz hitvallása mutatja, belsőleg
újászületett, hiszen – a lutheri bűnbánat érzésének jellegzetes puritán
tomplása szerint – to a right and sincere conviction of sin there
must be a conviction of the *probability* of mercy (a bűn igazi és nyílt
büntetése legyen a kegyelem valószínűségéből nyert büntetés – a ford.),
(209. l.).

255. Lásd pl. S. R. Gardiner *Constitutional Documents* (Alkotmányozó
dokumentumok), (3. kiad., Oxford 1906) című gyűjteményében történt
közlését. Ez a (tekinélyellenes) aszkezis elleni harc párhuzamba hoz-
ható például azzal, ahogyan XIV. Lajos üldözte a Port Royalt és a
janzenistákat.

aszketikus gyülekezettel szemben, mint ahogyan védelmezni szokta a mai kapitalista társadalom a „dolgozni vágyókat” a munkások osztályerkölcsével és a tekintélyvelenes szakszervezetekkel szemben. A puritánok ezzel szemben fejlesztették ki legdöntőbb sajátosságukat, az aszketikus életvezetés elvét. Hiszen egyébiránt nem találni a puritanizmusban, még a kvékereknél sem, alapvető idegenkedést a sporttal szemben. Csakhogy a sportnak racionális célt kellett szolgálnia: a fizikai teljesítőképességhez szükséges kondíciót. De a sport gyanús volt, mint a lekövetlen energiák természetes kielé-
sése persze megvetették mint tisztán élvezeti eszközt, mely akár a becsvágyat, akár a nyers ösztönöket, vagy a versengés okozta irracionális örömet kelti fel. Az ösztönös életélvezet, mely egyformán von el a hivatásszerűen végzett munkától és a valóságától, maga volt a racionális aszkézis ellensége, akár az „úri” sportot jelentette, akár pedig a köznép táncmulatásait, vagy kocsmázását.²⁵⁶

Ennek megfelelően bizalmatlanul és igen ellenségesen közeledtek a puritánok a nem közvetlenül vallásos értékű kultúriavakhoz is. Ez nem azért történt, mintha a puritanizmus

256. Kálvin álláspontja e tekintetben lényegesen enyhébb volt, legalábbis az élet élvezetének finom, arisztokratikus formáival kapcsolatban. Csak a szentírás korlátoz; aki ehhez tartja magát, s jó lelkiismerete van, annak nem kell félnken gyanakodnia, ha az élvezet rezdüléseit fedezi fel magában. Az *Institutio christ. rel. X. fejezetének* ide tartozó sorai (pl.: nec fugere ea quoque possumus quae videtur oblectationi magis quam necessitati inservire) (Nemigen tudunk örízkedni az olyan dolgoktól, amelyek inkább élvezetünk, s nem szükségünk szolgáloinak látszanak.) tág teret engedhetnek igen laza gyakorlatnak is. A certitudo salutisszal kapcsolatos növekvő félelem mellett az epigonoknál éppen ebben mutatkozott meg a különbség – ezt másutt tárgyaltuk –, hiszen az „ecclesia militans” területén a *kispolgár* lett a kálvinizmus etikai fejlődésének hordozója.

életesszménye valamilyen komor, a kultúrát megvető hisztetiséget tartalmazott volna. Legalábbis a tudomány tekintetében – kivéve a megvetett skolasztikát – pontosan az ellenkezője érvényes. A puritán mozgalom legnagyobb képviselői pedig ráadásul belemerték a reneszánsz kultúrába, amit jól mutat, hogy a mozgalom presbiteriánus szárnyának prédikációi tele vannak klasszicizmusokkal²⁵⁷, s bár a radikálisok éppen ezt támadták, még ők sem vetették meg a teológiai vitában az effajta műveltséget. Soha nem volt egy országban annyi „graduates” („diplomás” – a ford.), mint Új-Angliában fennállásának első nemzedéke idején. Még az ellenfelek szatírája is, mint pl. Samuel Butler *Hudibrasa*, elismeri a szobatudós műveltségét és a puritánok iskolázott dialektikáját. Ez utóbbi *részben* a tudás vallásos megbecsülésével függ össze, ami a katolikus „fides implicita”-val („ki nem nyilvánított hit” – a ford.) kapcsolatos álláspontjukból következik. – Más-képp áll a helyzet a nem tudományos irodalommal²⁵⁸ s a mű-

257. Th. Adams (*Works of Pur. Div.*, 3. l.) például „the three divine sisters”-ról („három isteni nővér”-ről – a ford.) szóló prédikációját („De a szeretet közöttük a legnagyobb”) a következő utalással kezdi: Páris is Aphroditének nyújtotta az almát!

258. Regényeket s hozzájuk hasonló, „wastelimes” („időt fecserlő” – a ford.) műveket ne olvassunk! (Baxter, *Christ. Div.*, I, 51. 1., 2. bekezd.). – Köztudott, hogy nemcsak a dráma, hanem a líra és a népköltészet forrása is kiapadt az Erzsébet utáni Angliában. A képzőművészetben talán nem talált túl sok elnyomnivalót a puritanizmus. Szembetűnő viszont, hogy igen jó zenei képességük egészen az abszolút nullafokra süllyedt. Ezt figyelhetjük meg később, s még ma is az angol-szász népek körében. A négerék templomaitól eltérően – s azoktól a hivatásos énekesektől, akiket a templomok mint „attractions”-t mutatnak be (a bostoni Trinity Church-nek – Szentháromság-templomnak – a ford.) ez évi 8000 dollárba került. Amerikában német fül számára csak elviselhetetlen ritkácscsolás hallható „egyházi éneklés” címmén (*veszben* hasonló jelenség figyelhető meg Hollandiában is).

vészettel. Ezeket úgy érte az aszkézis, mint a köd a boldog régi Angliát. S ez nemcsak a világi ünnepekre vonatkozik. A puritánok dühödöt haraggal támadtak mindent, ami „bona-gyanús” volt, mindent, ami mágiikus vagy hierurgikus kegyelmi ajándéokra emlékeztetett s a keresztlény karácsony-ünnepet éppúgy tildőzték, mint a májuszfálf²⁵⁹, vagy a naiv egyházi művészetet. Az a tény, hogy Hollandiában tér maradt egy nagy, de gyakran durván realista művészet számá-

259. A színódusok anyaga szerint Hollandiában is ez történt. Lásd a májuszfáról hozott határozatokat, Reitsma gyűjteményében (J. Reitsma és S. D. van Veen: *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden, gedurende de jaren 1572-1620*, 8. köt., Groningen 1892-1899), VI, 78, 139 stb.

260. Kézentekvő, hogy az „ótestamentum reneszánsza” és bizonyos, Duetero-Ézsaiásra és a Zsolt. 22-re támaszkodó, szépség-ellenes keresz-tény érzület hozzájárult ahhoz és a teremtet dolgok istenifésének puritán elutasítása is közreműködött abban, hogy a *gyűlöletéből* művészi tárgy lehetett. De erre vonatkozó részletes ismereteink még igen bizonytalanok. A római egyházban egészen más (demagóg) okok idézték elő külsőleg hasonló jelenségeket – művésziileg mégis egészen más eredményel. Aki Rembrandtnak a Mauritshuis-ban levő *Saul és Dávidja* előtt áll, közvetlenül átérzeheti e puritán érzület óriási hatását. A hollandiai kulturális hatások szellemes elemzése Karl Neumann *Rembrandt* című könyvében (Berlin-Stuttgart, 1902) jelzi azt, mit tudhatunk ez idő szerinti az aszketikus protestantizmus pozitív, a művészet szempontjából gyümölcsöző hatásairól.

261. Számtalan, itt nem tárgyalható ok eredményezte azt, hogy a kálvinista etikának viszonylag csekély hatása volt, s az aszketikus szellem elsorvadt Hollandiában már a XVIII. század elején (ezért botránkoztak meg az 1608 után odamenekült angol kongregacionalisták azon, hogy mennyire fogoratókosan tartották meg Hollandiában a szombati pihenőnapot), s aztán teljesen elapadt Friedrich Heinrich helytartósága idején. Ugyancsak nem tárgyalhatjuk, hogy miért volt olyan egyengető ereje a hollandiai puritanizmusnak. Ezen okok között megemlíendő a politikai alkotmány (a partikularista városok és tartományok szövetsége) és az, hogy a hollandokat nemigen lehetett katoná-

ra,²⁶⁰ csupán azt bizonyítja, milyen kevéssé tudta elszigetelni a puritán arányok szerint megfogalmazott ottani tekin-télyvű erkölcsszabályozás az udvar és a régensrend (egy *járadékból* élő réteg) befolyását. De tanúskodik ez a művé-szet a gazdaggyá vált kispolgár életörömről is abban a kor-ban, amikor a rövid ideig uralkodó kálvinista teokrácia egy-józan államegyházban oldódott fel, s ezáltal érezhetően csök-kent a kálvinizmus aszketikus vonzereje²⁶¹. A színház a puri-

ságra fogni (a felszabadító háborút lényegében amsterdami pénzzel és zsoldos-seregekkel vívták, s az angol prédikátorok a hollandiai sere-gekre utaltak, ha illusztrálni kívánták a bábéli nyelvzavart). Így húzták ki a vallásháborúk méregfogát, s ezáltal elviccelték a politikai *hatalomban* való részvétel kérdését is. Ezzel szemben Cromwell serege – annak ellenéte, hogy a katonákat részben erőszakkal fogdosták – *polgárseregek*nek érezte magát. (Persze annál jellegzetesebb, hogy *éppen* ez a sereg vette fel programjába a *hadkötelezettség* megszűntetését – hi-szen csakis Isten dicsőségére, s lelkiismeretünk szerint jónak tartott ügyért szabad harcolni, nem pedig a fejedelmek szeszélyéért). A hagyomán-yos német fogalmak szerint „erkölcstelen” angol katonai szabály-zat *történetileg* igen „erkölcsös” motívumokból jött létre, s eredetileg ez azoknak a legyőzhetetlen katonáknak a követelése volt, akiket csak a restauráció után állítottak a korona érdekeinek szolgálatába. A hol-landiai schutterijeneket, akik a kálvinizmus hordozói voltak a nagy háború időszakában, nemigen látjuk aszkétáknak Frans Hals képein, fél nemzedékekkel a dordrechti színódus után. Élvezetesebb ellen újra meg újra tiltakoztak a színódusok. A „derekasság” holland fogalma a polgári-racionális „becsületesség”-nek és a patricius rendi tudatnak egyfajta keveréke. A helyeknek osztályok szerinti felosztása a hollan-diai templomokban még ma is mutatja egyháziasságuk arisztokratikus jellegét. A városgazdaság fennmaradása fékezte az ipart. Úgy szólván csak menekültek lendítették fel ezt, s ezért az iparfejődés időleges volt. De ugyanabba az irányba hatott, mint másutt és hatékony volt Hollan-diában is a kálvinizmus evliági aszkézise és a pietizmus (a hamarosan említendő „aszketikus takarékosági kényszer” értelmében is), amint ezt G. Groen van Prinsterer a 280. jegyzetben idézett helyen bizonyítja. Természetesen nem véletlen, hogy a kálvinista Hollandiában úgyszól-

tánok számára bűnös intézmény volt,²⁶² s azáltal, hogy minden erotikus mozzanatot, mindenféle meztelenséget eltávolítottak a lehetőségek köréből, radikális felfogásuk sem az irodalomban, sem a művészetben nem érvényesülhetett. Az „idle talk” („üres fecsegés” – a ford.), a „superfluites”²⁶³ („feleslegességek” – a ford.), a „vain ostentation” („büszke hivalkodás” – a ford.) fogalma – tehát az irracionális, céltalan, vagyis nem aszketikus célt, s főleg nem az isteni dicsőség célját, hanem az embert szolgáló dolgok megbélyegzése – ván teljesen hiányzott a szépirodalom. Hollandiáról lásd pl.: C. Busken-Huët, *Het land van Rembrandt* (Rembrandt szülőföldje), németül von der Ropp kiadásában (*Rembrandts Heimat*) Lipcse 1886–87). A holland vallásosságának mint „aszketikus takarékosági kényszer”-nek a jelensége egészen világosan megmutatkozott még a XVIII. században is, például Albertus Haller fejlegyzéseiben. A jellegzetes hollandiai műértékéhez s ennek motívumaihoz vö. például Const. Huygens (1629–1632-ben írott) önéletrajzi fejlegyzéseit, in: *Oud Holland*, 1891. (Groen van Prinsterer már idézett munkája, *La Hollande et l'influence de Calvin* – Hollandia és Kálvin hatása, 1864 a mi kérdésünk szempontjából nem nyújt döntő adalékokat.) – Amerikában Nieuw-Nederland-Gyarmat (Új-Hollandia) a „patrónusok” szociálisan félfendülis uralma volt, tehát azoknak a kereskedőknek, akik tőlük előlegeztek, Új-Angliával ellentétben nehéz volt a „kisemberek”-et rávenni az áttelepülésre.

262. Ezzel kapcsolatban emlékeztetünk arra, hogy a stratford-ot avon-i puritán városi hatóságok még Shakespeare élete folyamán s ott tartózkodása alatt zárták be a színházat. (Shakespeare-nek a puritánokkal szembeni gyűlölete és megvetése mindig is megnyilvánul.) Birmingham városa még 1777-ben is azért tiltotta meg a színház megnyitását, mert az „tunyaságra” nevel és káros a kereskedelemre (lásd Ashley-nek a 289. jegyzetben idézett művét, 7., 8. l.).

263. Itt is döntő jelentőségű, hogy a puritánok *kizárólag* vagy-vagy-ot ismertek: vagy isteni akaratot, vagy a teremtmények hiúságát. Ezért az ő számukra nem létezhetett „adiáforák” (erkölcsileg közömbös tárgyak – a ford.). Említettük már, hogy Kálvin ebben a kérdésben más-fajta álláspontot képviselt: szerinte közömbös, hogy mit eszünk, milyen ruhát hordunk stb., – ha lelkünket nem szolgálhatjuk ki vágyaink

mindig kéznél volt, hogy a józan célszerűség javára dönthes-senek bármiféle művészi motívum alkalmazásával szemben. Tökéletesen érvényes volt akkor, ha például a ruhavisseltel²⁶⁴ kapcsolatban – mint az ember közvetlen díszítése – merült fel. Az életstílus uniformizálásának erős tendenciája, ami manapság a kapitalista érdekeknek megfelelően a termelés „standardizálásának” oldalán áll²⁶⁵, eszményi alapot talált abban, hogy megvetették a „teremtett dolgok istenítését”²⁶⁶. Persze, nem szabad elfelejteni, hogy a puritanizmus

hatalmának. A „világ”-ról való szabadságunknak abban kell megnyilvánulnia tehát Kálvin szerint, hogy a világi javakat – mint a jezsuiták szerint is – közömbösen, vágyakozás és megkülönböztetés nélkül használjuk (lásd az *Institutio Christianae Relig.* eredeti kiadásának 409. és köv. lapot). Márpedig ez az álláspont nyilvánvalóan közelebb állt a lutherizmuséhoz, mint az epigonok fontoskodó pontosságához.

264. Ismeretes ezzel kapcsolatban a kvékerek magatartása. De már a XVII. század elején évüzedes vihart kavart Amsterdám egyik menekült közösségében egy lelkesz feleségének divatos ruhája és kalapja. (Mulatásosan számol be erről Dexter a *Congregationalism of the last 300 years* – Az utolsó 300 év kongregacionálizmusa című művében. – Már Sanford utalt arra – id. mű –, hogy a férfiak mai „Haartour”-ja („hajviselete” – a ford.) a sokat csúfolt „Roundheads”-re („kerékfejűek” – a ford.) emlékeztet, s a puritánok ugyancsak kigúnyolt ruházata – legalábbis *elvileg* – hasonlóított mai öltözködésünkre.

265. Lásd erről Vebien már idézett *The theory of business enterprise* (1904) című könyvét.

266. E szempontra állandóan visszatérünk. Ebből érthetők meg az effajta kijelentések: Every penny which is paid upon yourselfes and children and friends must be done as by Gods own appointment and to serve and please him. Watch narrowly, or else that theivish carnal self will leave God nothing. (Úgy adj ki minden fillért magadra vagy gyermekeidre vagy barátaidra, mintha Isten utasított volna arra, hogy szolgálj őt és könyörögni érte. Tartsd szem előtt, hogy a világi tolvaj-népség nem ad semmit Istennek. – a ford.) Baxter, id. mű., I, 180. l. Ez a döntő: amit az ember *személyes* célokra fordít, azt Isten dicsőségének gyarapításától *vonja el*.

az ellentétek egész világát zárta magába, hogy a művészi alkotások időtlen nagyságával kapcsolatos ösztönös érzék biztosan magasabb szinten állt a puritanizmus vezetőinek körében, mint a „lovagok”-at²⁶⁷ élető szellemiségben, s hogy egy olyan egyedülálló zseni, mint Rembrandt, bár a puritán Isten szemei előtt végbement „változása” ellenére sem talált kegyelemre, de a puritanizmus szektaszzerű környezete mégis döntően hatott alkotásának irányára.²⁶⁸ Mindez azonban akkor

267. Joggal szoktak pl. arra emlékeztetni (így Dowden, id. mű), hogy amíg Cromwell megmentette Raffaello rajzát és Mantegna *Cézár győzelme* című művét, addig II. Károly áruba bocsátotta ezeket. S tudjuk, hogy az angol nemzeti irodalmat a restauráció társadalma éppen olyan hidegen, sőt kifejezetten elutasítón kezelte. A nemesi udvarokban Versailles hatása minden mást felülmúlt. – E vázlat keretei között nem emlekezhetünk behatóbban, milyen hatása volt a puritanizmus legmagasabb rendű típusainak szellemére és az iskolázott embereikre az, hogy kiközökentek a mindennapi élet elfogulatlan élvezetéből. Washington Irving a szokásos angol szóhasználatnál így fejezte ki (*Bracebridge Hall*, id. mű) ezt a hatást: „it (ő a politikai szabadságra gondol, mi azt mondanánk: a puritanizmus) evinces less play of the fancy, but more power of imagination” („a puritanizmus nem annyira a képzelet játékaról, mint a *képzelt erőről* tanuskodik” – a ford.). Elegendő, ha arra gondolunk, milyen fontos helyet foglalnak el a *skótok* a tudományban, irodalomban, technikai találmányokban, de az angol üzleti életben is, s máris beláthatjuk, mennyire a lényegét érinti ez a kissé túlságosan szűken fogalmazott megjegyzés. – E helyütt nem foglalkozunk azzal, milyen hatása volt a puritanizmusnak a technika és az empirikus tudományok fejlődésére. E hatásról a mindennapi élet is lépten-nyomon tanuskodik: a kvékerek számára például megengedett „szórakozást” jelentettek a következő tevékenységek (Barclay szerint): barátok meglátogatása, történelmi olvasmányok, *matematikai és fizikai kísérletek*, kertészkedés, üzleti és más világi ügyekről való beszélgetés stb. – Az okát korábban taglaltuk.

268. Ennek kimagaslóan szép elemzését találjuk Karl Neumann *Rembrandtjában*, amit egyébként is érdemes összevetni a fenti megjegyzésekkel (fent 260. l.)

sem változat az összképen, ha a személyiség lenyűgöző *bensőbbé válása*, amit a puritán életszellem továbbfejlesztése magával tudott hozni, s aminek ténylegesen meghatározó szerepe volt, javára vált az irodalomnak s a későbbi nemzedékek sorsának is.

Nem vizsgálhatjuk meg itt közelebbről a puritanizmus hatását mindezen irányokban, csupán azt szögezzük le, hogy a tisztán esztétikai vagy sporttal kapcsolatos kultúrjavak használatának s a nyomában támadt örömszerzésnek mindeusre volt egy jellegzetes korlátja: *nem kerülhetett pénzbe*. Az ember csupán gondnoka az isteni kegyelem által rábízott javaknak, s mint a szentírás szolgálja, számot kell adnia minden egyes rábízott fillérről²⁶⁹. Ezért legalábbis meggondolandó, hogy olyasmire költson, ami nem Isten dicsőségét, hanem saját élvezetét szolgálja.²⁷⁰ Vajon ki ne találkozott volna e fel fogás képviselőivel egészen napjainkig?²⁷¹ Az a gondolat,

269. Így nyilatkozott Baxter is, fent id. mű, I, 108. l.

270. Vö. pl. Hutchinsonson ezredes közismert leírásával, mely az özege által megfogalmazott (s gyakran idézett, pl. Sanford, id. mű, 57. l.) életrajzban található. Lovagi erényeinek méltatása és az életet derűsen élvező természetnek rajza után ezt olvashatjuk: „He was wonderfully neat, cleanly and genteel in his habit, and had a very good fancy in it; but he left off very early the wearing of anything that was costly”... („Igen ápolott, tiszta és nemes lény volt, telve képzelőerővel; de igen korán levetett minden holmit, ha túl sokba kerül” – a ford.). – Igen hasonlóan rajzolta meg Mary Hammetről mondott gyászbeszédben Baxter (*Works of Pur. Div.*, 533. l.) a világra nyitott és képzett puritán nő eszményképét, aki azonban takarékoskodik l. idejével és 2. a „pompára” és szórakozásokra kiadott pénzzel.

271. Sok más példa mellett emlékszem egy szokatlanul sikeres üzletiemberre, aki igen vagyonos gyáros volt, amikor makacs érvágytalansága miatt az orvos naponta néhány osztrigát javasolt számára, csak a legnagyobb nehézséggel lehetett rábírní arra, hogy megfogadja a tanácsot. Jótékony célú, jelentős alapítványai és adakozó keze tanuskodott

hogy az embereknek *kötelezettségei* vannak a rájuk bízott javakkal, amiknek mint szolgáló intézők, vagy éppenséggel mint „nyereségszerző gépek” alárendeltyeik, fagyosan telepszik rá az életükre. Minél értékesebb a tulajdon, annál nehezebb lesz – ha az aszketikus életérzés állja a próbát – a felelősséget viselni azért, hogy csorbítatlanul megőrizzük és fardhatatlan munkával gyarapítsuk. A modern kapitalista szellem több alkotórészéhez hasonlóan, ennek az életstílusnak a keletkezése is visszanyúlik egyes gyökereiben a középkorig²⁷², de először az aszketikus protestantizmus etikájában talált következetes etikai alapzatot. Ennek tehát nyilvánvaló jelentősége van a kapitalizmus fejlődése szempontjából.²⁷³

Az eddig elmondottakat abban foglalhatjuk össze, hogy az evilági protestáns aszkézis teljes erejével ellene működött

másrészt arról, hogy nem „fösvény”-sege hátráltatta, hanem *pusztán* „aszketikus” erőtlete, mely erkölcsileg kétségesnek tartotta, hogy önmaga *élvezze* tulajdonát.

272. A műhely, iroda, egyáltalán az „üzlet” *éhválászata* a magánlakástól, a cég és a család nevének szétválasztása, az üzleti tőke és a magánvagyon elkülönítése, az a tendencia, hogy az „üzlet”-ből egy fajta „corpus mysticum” (először legalábbis társadalmi vagyon) legyen, mindez ebbe az irányba mutatott. Lásd erről *Handelsgesellschaften im Mittelalter* (Kereskedőtársaságok a középkorban) című tanulmányomat (1889).

273. Helyesen utalt e jellegzetes vonásra már Sombart is *Kapitalismus*-ának I. kiadásában. Csakhogy figyelembe kell venni, hogy a vagyontelhalmozás két, igen különböző pszichológiai forrásból származik. Az első hatályban volt már a legregebbi időkben is, és ugyanúgy, illetve sokkal tisztábban és világosabban kifejeződött alapírványokban, törzsbitkokban, hitbizományokban stb., mint abban a törekvésben, hogy a vagyont mindhalálg növelni kell, s főleg az „üzlet” készletét kell biztosítani, még az örökösök személyi érdekeinek megsértése árán is. Ezekben az esetekben vágyuk az volt, hogy maguk alkossák meg

a birtoklás természetes *élvezetének*, lesszükítette a *fogyasztást* s főként a luxusfogyasztást. Ezzel szemben olyan lélektani hatása volt, hogy *megszabadította a javak szerzését* a tradicionalista etika gátlásaitól, s úgy rombolta le a nyereségvágy korlátait, hogy nemcsak legalizálta azt, hanem (az ábrázolt módon) kifejezetten az isteni akaratot láttatta benne. Az értékiség és a külső javakhoz való ragaszkodás elleni harc *nem* a racionális *szerzés*, hanem a birtokolt javak irracionális használatá ellen irányult – a puritánok mellett éppen ezt tanúsítja a kvékerek nagy apológétája, Barclay is. Ez azonban mindenekelőtt²⁷⁴ a luxus kárhozatos, *hivalkodó* formáinak teremtetett istenítéseként való tisztelétét jelentette – s ez volt jellemző a feudális érzékre – az Isten által megkívtánt, s az egyének, valamint az összesség életcéljait szolgáló racio-

halálon túli életüket, hogy megőrizzék a „splendor familiariae”-t („családi méltóság”-ot – a ford). E vágy tehát hivatásosan s minden esetben alapos egocentrizmussal mintegy az alapító kiárguit személyiségére vonatkozott. Nem ilyen az a „polgári” motívum, melyel *nekünk* van itt dolgunk. Az aszkéta jelszava: „lemondóan kell élned!” pozitív-kapitalista változatban így hangzik: „szerezz!” – s így áll előtünk a maga irracionálisában, egyszerűen és tisztán, mint egyfajta kategorikus imperatívus. A puritánok motívuma nem emberi hivatásokra, csak Isten dicsőségére és saját köteletségükre vonatkozott, *ma pedig csak* a „hivatással” kapcsolatos köteleltségre. Akinék öröme telik abban, hogy egy gondolatot legszélsosegebb következményeinek példáján ismerjen meg, az emlékezzék csak egyes amerikai milliárdosok elméletére; azért *nem* hagyják örökül gyermekeiknek milliárdjaikat, nehogy megvonják tőlük az önálló munka és szerzés erkölcsi jótéteményét. *Ma* már persze ez is inkább csak „elméletkeskedő” szólam.

274. Mindig újra hangsúlyozzuk, hogy *ez* volt az a legdöntőbb vallásos motívum (az elfojtott testiség tisztán aszketikus szempontja mellett), ami a kvékereknél derül ki igen világosan.

nális és hasznos alkalmazás helyett. Ez az aszkézis *nem önsanyargatás*²⁷⁵ kívánt a birtokosoktól, hanem azt, hogy birtoktárgyaikat szükséges és *gyakorlati módon hasznos* javakra fordítsák. A „*confort*” fogalma jellemző módon fogja át az etikailag elfogadható használati célok körét, és természetesen nem véletlen, hogy a hozzá kötődő életstílus fejlődését éppen a kvékereknél figyelték meg a legkorábban és a legvilágosabban. Azoknál tehát, akik legkövetkezetesebben képviselői voltak ennek az életszemléletnek. A lovagi pompa csillogása és fénye – bizonytalan gazdasági alapon nyugodva – többnek mutatta a szegényes eleganciát a józan egyszerűségénél. A kvékerek ezzel állították szembe a polgári „home” („*otthon*”) tiszta és szolid kényelmének eszményét²⁷⁶.

275. Az önsanyargatást Baxter a jezsuiták által használt érveléssel veti el (*Saints' everl. rest*, 12): adjuk meg testünknek, amit kíván, különben szolgálj leszünk.

276. Ez az eszmény világosan megjelent a kvékereknél már fejlődésük első korszakában, ahogyan erről a legfontosabb részleteket *Englischen Revolutionskirchen* (Az angol forradalom egyházai) című, 1868-ban megjelent művében már Weingarten kifejtette. Az eszményt legvilágosabban Barclay tisztes vitairatai (id. mű, 519. és köv., 533. l.) látatták. Eszerint elvetendő: 1. a teremtett dolgok hivsága, tehát mindenféle hivalkodó holmi, csecsebecse, s egyáltalán minden, aminek nincs *gyakorlati célja*, vagy amit csak ritkasága miatt (tehát hűségéből) becsülünk; 2. tulajdonunk lelkiismeretlen felhasználása, tehát az élet elemi szükségleteire és a jövőről való gondolkodásra vonatkozó költéseken túli, vagyis *tilzott* kiadások. Úgy szólván ez volt a kvékerek számára az átalakuló „*határhasznóirány*.”, „*Moderate use of creature*” („*A teremtett dolgok józan használata*” – a ford.) tökéletesen helyénvaló, de súlyt fektethetünk a ruhaanyag minőségére és szoliditására is, amíg ez nem vezet „*vanity*”-re („*hűség*”) – a ford.). Vö. minderről: *Morgenblatt für gebildete Leser* (1846, 216. és köv. sz.). Arról, hogy a kvékerek kényelmes és szolid kelméket használtak vö. Schneckenburger, *Vorlesungen* (1863), 96. és köv. l.

A magángazdasági gazdagság *termelésében* mind a jogtalanság, mind pedig az *ösztönös* kapzsiság ellen küzdött ez az aszkézis. A kapzsiságot mint „*covetousness*”-t, mint „*mammonism*”-t támadták, mint az öncélként felfogott gazdagságra irányuló törekvést. A birtoklás mint olyan, kísértést jelentett. De itt volt az aszkézis, az az erő, mely „*örökké jóra tör*, s örökké a rosszat” – ebben az értelemben rosszat: birtoklást s ennek kísértéseit – „*miveli*”. A gazdagságra irányuló törekvés, mint *cél* – az *Őszöveltség* alapján és a „*jó tettek*” etikai értékelésének tökéletesen megfelelően – a romlás mélyét jelentette számukra, a gazdagság megszerzése, mint a hatásszerűen végzett munka *gyűmölcse* viszont Isten áldását. De ami még ennél is fontosabb volt, az az, hogy a fáradhatatlanul, állandóan, rendszeresen ellátott világi hivatásnak, mint az aszkézis legmagasabb rendű eszközüének s egyúttal az újjászületett emberek igaz hitük legbiztosabb és legszembeszökőbb beigazolódásának etikai értékelése volt a legerősebb ösztönző arra, hogy elterjedjen az az életfelfogás, amit itt a kapitalizmus „*szellemé*”-nek neveztünk.²⁷⁷ S, ha most *egybe* vetjük a fo-

277. Már korábban is említettük, hogy *itt* nem foglalkozunk a vallásos mozgalmak osztálymeghatározottságának kérdésével (lásd erről *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen* című tanulmányt). De hogy lássuk, mennyire nem a kor „*burzsozáziája*”-nak szemüvegét használta például – az általunk leggyakrabban idézett – Baxter, elegendő lesz a következőre utalnunk: Baxter rangsorolta a hivatásokat aszerint, hogy mennyire tetszenek Istennek, s e rangsorban a tudományos hivatások után először a husbandman (gazdálkodó földműves – a ford.) következik, majd tarka összevisszaságban mariners, clothiers, booksellers, tailors (tengerész, posztókereskedő, könyvkereskedő, szabó – a ford.) stb. S a (meglehetősen jellemző módon) megemlített „*mariners*” valószínűleg legalább annyira jelenti a „*halászok*”-at, mint a „*hajósok*”-at. – E tekintetben már a talmud egyes kijelentései is eltérőek voltak. Vö. például Rabbi Eleasar – persze nem ellentmondásmentes – megjegyzé-

gyasztás korlátozását a szerzésvágy felszabadításával, akkor azonnal előtűnik az eredmény: az *aszketikus takarekossági kényszer* által²⁷⁸ végbevitt *tőlkeképzés*. A nyereségnek a fogyasztással való felemésztését akadályozó gátak a produktív felhasználásnak, a *tőlkebefektetésnek* kedveztek. Azt természetesen nem lehet pontos számszerűséggel meghatározni, hogy mennyire volt erős ez a hatás. De az összefüggés annyit sejt (A. Wünsche, *Babyl. Talmud*, II 1, 20., 21. l.), melyek értelme mindent az, hogy az üzletelés jobb, mint a földművelés. (Közbevetőleg azt tanácsolja, hogy tőkénk egyharmadát földingatlamba, további harmadát áruba, utolsó harmadát pedig készpénzbe fektessük – id. mű., II 2, 68. l.)

Azok számára, akiknek kauzális lelkiismerete nem nyugszik meg gazdasági (vagy ahogyan sajnós még mindig mondják: „materialista”) értelmezés nélkül, itt jegyzem meg, hogy a gazdasági fejlődés hatását vallásos eszmei képződmények sorsára igen jelentékenynek tartom, s a későbbiek folyamán megkísérltem tárgyalni azt, hogyan alakultak tárgyunk esetében e kölcsönös alkalmazkodási folyamatok és kapcsolatok. De e vallásos eszmetartalmak *végző fokon mégsem dehidálhatók* „gazdasági” folyamatokból, s nem változtathatunk azon, hogy *belülük* a „népjellem” legplasztikusabb elemei jöttek létre, s hogy magukban hordják öntörvényűket és kényszerítő erejüket. A lutherizmus és a kálvinizmus közötti *legfontosabb* különbségek pedig – a valláson kívüli tényezők közül – egyébként is túlyomórést *politikai* jellegűek voltak.

278. Erre gondol Ed. Bernstein is, amikor egy korábban már idézett tanulmányában (681. l.) ezt mondja: „Az aszketizmus *polgári* erény.” (Vö. 2. kiad. 1908, 321. l.) Az ő írásai fejtegették *először* e fontos összefüggéseket. Csakhogy ez az összefüggés sokkal szélesebb körű, mint ahogy Bernstein sejtí. Ugyanis nem a puszta tőkefelhalmozás volt a döntő mozzanat, hanem a hivatásnak szentelt egész élet aszketikus racionalizálása. – Azt az amerikai gyarmatokra vonatkozó ellentétet, ami egyfelől a puritán Észak – ahol az aszketikus, „takarékossági kényszer” miatt beruházható tőkék halmozódtak fel – másfelől a déli „viszonyok között húzódtott, már John Doyle is világosan hangsúlyozta (lásd a következő jegyzetet!).

ra világos például Új-Angliában, hogy észrevette ezt egy olyan kitűnő történész is, mint John Doyle²⁷⁹. De Hollandiában is – ahol a szigorú kálvinizmus csak 7 évig uralkodott ténylegesen –, a komolyan vallásos körökben – roppant gazdagságuk ellenére – életük összehasonlíthatatlan egyszerűsége excesszív tőkefelhalmozási kedvhez vezetett²⁸⁰. Az hogy a továbbiakban mindenkor és mindenütt jelen volt, nálunk is ma igen hatékony, a polgári javak „nemesítésére” irányuló tendenciát a puritanizmusnak a feudális életformával szemben tanúsított ellenszenvé érezhetően gátolta, az kézenfekvő.

XVII. századi angliai merkantilista szerzők arra vezették vissza a holland tőke fölényét az angollal szemben, hogy az

279. Doyle, *The English in America* (Az angolok Amerikában) (1887), II. köt., 1. fej. Tiszlán gazdasági szempontból nézve anakronizmus volt a vasmű-társaságok (1643) és posztószövőők (1659) léte, s egyáltalán a kézműesség virágzása az újangliai piacokon a gyarmat alapítása utáni első nemzedékek idején. – Ez feltűnő ellentétben állt mind a déli viszonyokkal, mind pedig a nem kálvinista, hanem tőkéletes lelkiismereti szabadságot élvező Rhode Island helyzetével. Rhode Island-dal kapcsolatban – az ott levő remek kikötő ellenére – ez olvasható az 1686-ból származó kormányzói és tanácsi jelentésben: „The great obstruction concerning trade is the want of merchants and men of considerable Estates amongst us” („A kereskedelem fennakadásainak az az oka, hogy nincsenek közöttünk kereskedők és nagybirtokosok” – a ford.), (S. G. Arnold, *History of the State of Rhode Island* – Rhode Island államának története, 1859, 490. l.). Aligha vonható kétségbe, hogy a fogyasztás puritán korlátozása közreműködött abban a kényszerben, mely a megtakarított tőkét egyre újabb befektetésre készítette. S ehhez jött az – itt még nem tárgyalandó – egyházi fegyelem.

280. E gazdag emberek száma Hollandiában persze gyorsan csökkent, amint ezt Busken-Huëts megmutatta (id. mű., II. köt., III. és IV. fej.). Groen van Prinsterer azonban még a vesztfáliai béke után mondotta azt, hogy „De Nederlanders verkoopen veel en verbruiken weinig” („A hollandok sokat keresnek és keveset költenek”), (*Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, 3. kiad., 303. jegyz., 254. l.).

újoman képzett pénzvagyonok Hollandiában nem áramoltak vissza úgy, mint Angliában, vidékre, s továbbá – hiszen nemcsak a földvásárlás tartozott ide – nem vezettek feudális szokásokkal élő újnemességhez s ezáltal a kapitalista értékesítés megszüntetéséhez.²⁸¹ A puritánok is nagyra értékelték a *mezőgazdaságot*, mint az egyik igen fontos s vallásosságára különösen alkalmas foglalatосkodást (lásd pl. ezt Baxternél), de mindez nem a földesúrra, hanem a yeomanra és a farmerre vonatkozott, a XVIII. században pedig nem a junkerre, hanem a „racionális” *gazdára*.²⁸² A kor angliai társadalmát a XVIII. század óta az az ellentét jellemezte, mely egyfelől a „Squirearchie”, a „vidám, régi Anglia” képviselői, másfelől pedig a társadalmi hatalmukban jelentősen meggyengült puritán körök között húzódott.²⁸³ Az angol „népjellem”

281. II. Károly Londonba történt bevonulása után egy királypárti nemes Anglia északkeleti szélén emelt egy – pl. Ranke, *Englische Geschichte* (Angol történelem), IV. 197. lapján idézett – beadványában amellelt, hogy törvényesen tiltsák meg polgári tőkésiek földvásárlásait, s ilyen módon kényszerítsék a tőkét arra, hogy a kereskedelembe áramoljon. – A hollandiai „régensek”, rend”-ként különítik el a városok polgári patriciusaitól azáltal, hogy régi lovagi birtokokat vásároltak. (1652-ből származik az a vád, hogy a régensek járadékosok, s nem kereskedők többé – idézi Fruin, *Tien jaren uit den tachtig jarigen oorlog* – Tíz év a nyolcvanéves háborúból.) – Az e körben élő emberek belsőleg persze sosem voltak igazi kálvinisták. S hogy mennyire elővigyázatosan kell összevetnünk az angol és a holland viszonyokat a XVIII. század második felében, az mutatja, hogy *e korszak* holland polgárságának széles körei versengtek a nemesi címekért és rangokért. Az öröklött pénztulajdon túlsúlya törte meg itt az aszketikus szellemet.

282. Az angol mezőgazdaság nagy korszaka azután következett, hogy a polgári tőke felvásárolta az angliai földeket.

283. Anglikán földesurak egészen a mi századunk kezdetéig igen gyakran megtagadták, hogy nonkonformistáknak adják bérbe földjüket. (Ez idő szerint e két egyházi párt tagjainak száma nagyjából azonos, korábban azonban a nonkonformisták kisebbséget alkottak.)

képben még ma is egymás mellett található e két jellegzetesség: a töretlenül naiv életöröm mellett a szigorúan szabályos, tartózkodó önmuralom s a hagyományhű etikai kötöttségek.²⁸⁴ Az észak-amerikai gyarmatosítás legrégebb történetében ugyanily erős ellentét húzódott végig, melyben egyik oldalon az „adventurers” („kalandorok” – a ford.) álltak, akik „indentured servants” („szerződötetett szolgákat”) alkalmaztak ültetvényeiken és seigneurial (nemesurak módjára – a ford.) akartak élni, a másik oldalt pedig a puritánok sajátosan polgári érzülete jellemezte.²⁸⁵ Ameddig a puritán életfelfogás hatalma elért, minden körülmények között javára vált a polgári, gazdaságosan *racionális* életvezetés tendenciájának – s ez természetesen sokkal fontosabb, mint a pusztán tény, hogy kedvezett a tőkéképzésnek. De ennek az életfelfogásnak a tő-

284. H. Levy joggal mutatott rá arra, hogy az angol népet számos forrásból összeállítható „jellemvonásai” sokkal *kevésbé* tették alkalmassá az aszketikus ethosz és polgári erények elfogadására, mint más népeket, hiszen lényének egyik alapvonása volt (és maradt) a durva és nyers életöröm (lásd tanulmányát, in: *Archiv f. Sozialwissenschaft*, 46. köt., 1918/19, 636. és köv. l.). A puritán aszkézis hatalma éppen abban mutatkozik meg, hogy uralmának időszakai alatt mennyire *mérsékelt* tudta képviselőinek körében ezt a jellemvonást.

285. Ez az összefüggés Doyle leírásában is minduntalan visszatér. A puritánok állásfoglalásában a vallásos motívum mindig döntően közrejátszott (de természetesen nem mindig *kizárólag* ez). Massachusetts gyarmata (Winthrop vezetésével) *csak úgy* engedélyezte urak áttelepését területükre – ráadásul főrendiházi öröklött nemesséket –, ha az urak az *egyház* tagjai lesznek. Az *egyházi* fegyelem miatt tartották őket zárt településen. (New Hampshire és Maine gyarmatosítását jelentős anglikán kereskedők hajtották végre, s nagy legelőköt alakítottak ki e területeken. Itt tehát igen csekély társadalmi összefüggést találunk.) Már 1632-ben vádak érték az új-angliaiakat erős „profit-éhségük” miatt (lásd pl.: W. Weedens, *Economic and social history of New England* – Új-Anglia gazdasági és társadalmi története, 1890, I, 125. l.).

keképzés volt a leglényegesebb, s főleg az egyedül következőtes hordozója. Az állt ott a modern „gazdasági ember” bölcsőjénél. Biztos, hogy ezek a puritán életeszmények csődöt mondtak a gazdaság – maguk a puritánok által is jól ismert – „kísértésének” túlságosan erős próbáin. A kispolgárság és a farmerrek *feltörekvő*, új rétegeiben²⁸⁶ rendszeresen találni olyan embereket, akik eredetileg a puritán szellem képviselői voltak s a, „beati possidentes” („gazdag birtokosok” – a ford.) közül még a kvékerek is gyakran készek voltak megtagadni régi eszményeiket.²⁸⁷ Ugyanaz történt itt is, mint az evlági aszkézis előfutárának, a középkor kolostori aszkézisének esetében: mihelyt a szigorúan szabályozott élet, s a korlátozott fogyasztás helyén teljes mértékben kifejlődött a racionális gazdasági vezetés, az így nyert birtok tüstént nemesi címet kapott – mint a hitszakadás idején – vagy pedig törés-

286. Ezt hangsúlyozta már Petty is, id. mű. Az összes korabeli forrás kivétel nélkül azt állítja – főleg a puritán *szekták*, a baptisták, kvékerek, mennoniták – *tagjai*ról, hogy részben vagyontalanok, részben kis-kapitalisták, s így állították szembe őket mind a nagykereskedő-aristokráciával, mind pedig a pénz kalandoraival. Éppen e *kiskapitalista* rétegből – nem pedig a nagy pénzenberek, monopolisták, állami szállítók, állami hitelezők, gyarmati vállalkozók, promoters (gründolók – a ford.) stb. működéséből – jött létre az, ami a nyugati kapitalizmus *jellegettsége* volt: az üzemi munka polgári-magángazdasági szervezete. (Lásd pl.: G. Unwin. *Industrial Organization in the 16th and 17th centuries* – Ipari szervezetek a 16. és 17. században), (Oxford 1904, 196. és köv. l.). Ezt az ellentmondást már a kortársak is pontosan ismerték. Erről vö. Parker *Discourse concerning Puritans* (Vizsgálódás a puritánokról) című 1641-ből származó tanulmányát, melyben egyformán hangsúlyozza az alapítókkal és az udvaroncokkal szembeni ellentétet.

287. Arról, hogy ez hogyan nyilvánult meg a XVIII. században Pennsylvánia politikájában, főleg²⁸⁸ a függetlenségi háború idején, lásd: I. Sharpless, *A Quaker experiment in Government* (Kvéker kormányzási kísérlet), Philadelphina, 1902.

sel s azzal fenyegette a kolostori nevelést, hogy kolostori „reformációk” sorozata kezdődik el. A szerzetesi regulák egész története bizonyos értelemben nem más, mint örökös küzdelem a birtoklás szekularizáló hatásával. Ugyanez érvényes óriási méretekben a puritanizmus evlági aszkézisére. A metodizmus győzelmes „revival”-ját („újászületését” – a ford.), mely együtt járt az angol ipar felvirágzásával a XVIII. század vége felé, jól összevethetjük egy kolostori reformációval. John Wesley-től fogunk idézni egy olyan részletet²⁸⁸, mely mottóul szolgálhatna mindahhoz, amit e tárgyról eddig írtunk. Az alábbi részletből ugyanis kitűnik, hogy az aszketikus irányzatok vezetői mennyire világosan – s éppen a fenti értelemben – megértették az itt ábrázolt, látszólag paradox összefüggéseket.²⁸⁹ Így ír John Wesley:

288. Lásd ugyanezt Southey, *Leben Wesley's* (Wesley élete) című művében, 29. feje. A szöveget egy Ashley professor által írt levélben (1913) ismertem meg. E. Trevelsch, akit e célra megismertettem a szöveggel, már idézte e részletet.

289. Annak ajánlom olvasásra e részt, aki ma tájékozottabb és bölcsőbb akar lenni e dolgokban *maguknál* e mozgalom vezetőinél és kortársainál. Ők, mint látható, igen pontosan tudták, hogy mit tettek és mit kockáztatnak. Ilyen kétségtelen s eddig senki által sem vitatott tényeket – amiknek én csupán belső ösztönzőerőit vizsgáltam behatóban – nem lehet olyan könnyedén elvitatni, mint ahogyan ezt számos egyes kritikusain tették. A XVII. században senki sem kételkedett ebben az összefüggésben (vö.: Th. Manley, *Usury of 6% examined* – A hatszázalékos uszoraikat vizsgálat, 1669, 137. l.). A már korábban idézett modern szerzőkön kívül éppoly magától értetődőséggel tárgyalták ezt költők, mint pl. H. Heine és John Keats, mint tudósok: Maculay, Cunningham, Rogers vagy olyan író, mint Matthew Arnold. Az újabb irodalomból lásd annak a W. J. Ashley-nek a művét – *Birmingham Industry and Commerce* (Birmingham ipara és kereskedelme), (1913) –, aki annak idején levélben is teljes egyetértéssel biztosított. Az egész kérdéshez lásd H. Levy-nek a 284. jegyzetben idézett művét.

„Attól félek, hogy amilyen mértékben gyarapszik a gazdagság, úgy csökken a valláshoz való ragaszkodás. Ezért nem tudom, hogyan lenne lehetséges a dolgok természete szerint, hogy hosszú ideig tartson az igazi vallásosság új felfedezése. Hiszen a vallás *szükségszerűen* teremti iparkodást (industry) is és takarékoságot (frugality) is, márpedig ezekből nem támadhat más, mint gazdagság. Mihelyt azonban növekszik a gazdagság, úgy növekszik a kevélység, a szenvedély és a világ szerete minden formájában. Hogyan tudna ebben az állapotban kitartani a metodizmus, azaz a szív vallása, mely még ha olyan is ma, mint egy virágokban zöldellő fa? A metodisták mindenütt szorgalmasak és takarékosak; következőképpen javaik gyarapodnak. Ezáltal egyre kevélyebbek, szenvedélyesebbek, növekednek érzelmi és világi vágyaik, és növekszik dőlyfük. Így aztán megmarad ugyan a vallás formája, szelleme viszont lassanként elenyész. Nincs olyan megoldás, mely megakadályozná a tiszta vallás folytonos elbukását? Nem szabad megakadályoznunk az embereket abban, hogy szorgalmasak és takarékosak legyenek. *Minden keresztényt arra kell buzdítanunk, hogy szerezze meg amit tud, s takarékoskodjon, hogyan tud, arra tehát, ami ennek eredménye: legyen gazdag.*” (Ezután buzdítás következik: akik „elnyernek, amit tudnak s takarékoskodnak, ahogy tudnak”, „adjanak is, amennyit tudnak”, hogy kegyelemben gyarapodjanak, s érdemeik az égben sokasodjanak.) – Látható, hogy Wesley az általunk ábrázolt összefüggésről írt a legapróbb részletekig.²⁹⁰

290. Ugyanez az összefüggés már magától értetődő volt a klasszikus kor puritánjai számára. Ezt talán a legvilágosabban „Mr. Money-love” érvelése mutatja Bunyan művében: „lehetünk vallásosak azért is, hogy *gazdagabbak legyünk*, például megsekkorozzunk ügyfeleink számát”, hiszen mindegy, hogy *mi okból* leszünk vallásosak.

Azok a nagy vallási mozgalmak, melyeknek jelentősége a gazdasági fejlődés szempontjából elsősorban aszketikus *nevelési* hatásukban állt, akkor tudták kifejleszteni teljesen *gazdasági* működésüket – ahogyan ezt előbb Wesley kifejtette –, miután már túl voltak a kizárólag vallásos lelkesedés csúcán, miután Isten birodalmának görcsös kutatása oldódni kezdett a józan hivatásrénnyek folytonos gyakorlásában s a vallásos gyökéret halódni kezdett, hogy helyet engedjen az utilitarista világiaságnak. Akkor tehát – hogy Dowdент idézzük –, amikor a népszerű fantáziában „Robinson Crusoe”, az *izolált* gazdasági ember – aki melleleg missziós munkát végez²⁹¹ – lép Bunyan „Zarándok”-ának helyére – akit még belső magánya hajtott a „hiúság vásárán” keresztil az égi biradalom felé. Amikor aztán a „to make the best of both world” („*mindkét* világ javára cselekedni” – a ford.) lett az uralkodó alapelv, akkor a tiszta lelkiismeretnek már csupán – mint már Döwen is megjegyezte – a kényelmes polgári élet eszközeinek sorában volt helye, ahogyan azt a „puha párnáról” szóló német kifejezés oly érzékletesen tartalmazza. A XVII. század vallásosan eleven korszaka azonban éppen a pénzszerzéssel járó roppant jó – bizvást mondhatjuk: *farizeus* módon jó – lelkiismeretet hagyta utilitárius örökséire – ha a pénzszerzés egyébként törvényes keretek között történt. A „Deo placere vix potest” („Istennek tetsző erő lehet”) gondolatából semmi sem maradt.²⁹² Sajátosan *polgári*

291. Daniel Defoe buzzgó nonkonformista volt.

292. Spener is úgy látta (*Theol. Bedenken*, id. mű, 426. és köv., 429., 432. és köv. l.), hogy a kereskedői pálya tele van kísértéssel és csapdáival, egy kérdésre mégis ezt válaszolta: „Örömmel látom, hogy kedves barátom igaz kereskedő módjára nem aggályoskodik, hanem olyan életmódot folytat, mellyel az emberi nemnek váljk hasznára, és Isten akarata szerint *szerelel*nyűjt.” E gondolatot más helyeken merkantilisista

hivatásaitika keletkezett. A polgári vállalkozó ezentúl – Isten kegyelmének s látható áldásának tudatában, saját üzleti érdekeit követve, s ezt *kellert* tennie, ha magatartása formális, helyesen, erkölcsi élete feddhetetlen volt, gazdagságának felhasználása pedig nem volt visszataszító. A vallásos aszkézis hatalma ezen felül még józan, lelkiismeretes munkásokat bocsátott rendelkezésre, olyanokat, akiknek kivételesen nagy munkaerejük volt, s akik a munkához mint Isten akaratának megfelelő életcélhoz kötődtek.²⁹³ S e hatalom még azt a megnyugtató biztonságérzetet is nyújtotta, hogy a javak egyenlően elosztása ezen a világon Isten előrelátásának különleges műve, azé az Istené, aki e különbségrevéssel éppúgy a magatartikos, számunkra ismeretlen céljait követi, mint a csak paratitkuláris kegyelemmel.²⁹⁴ Már Kálvin is felállította azt a –

érvekkel tovább motiválja. A gazdagság iránti mohó vágyat Spener több helyütt teljesen lutheri módon fogta fel és 1 Tim 6,8-ra, valamint Sirakra – lásd fentl – hivatkozva, ezt tekintette a legfőbb csapdának. Iyenkor Spener az „élelmezési álláspont”-ot képviselte (*Theologische Bedenken*, III, 435. l.), de közben utalt a prosperáló és mégis vallásosan élő szektatagokra (175. A. 4. l.). A szorgalmas hivatásvégezés *eredményeként* született gazdagságot ő is gyantultlanul szemlélte. Álláspontja a lutheri hatások miatt kevésbé következetes, mint Baxteré.

293. Baxter id. mű, II, 16. l.: óv attól, hogy „heavy, flegmatic, slugghish, fleshy, slothful persons” („nehézes, közönyös, henyé, világias, resi” személyeket – a ford.) alkalmazzunk, mint „servants” („szolgákat” – a ford.), ajánlja viszont a „godly” servants („istenes” szolgákat – a ford.), nemcsak azért, mert az „ungodly” servants („istenetlen” szolgák – a ford.) olyan „eye-servants” (alkalmazottak, akik csak akkor dolgoznak, ha figyelünk rájuk – a ford.), hanem főleg azért, mert „a truly godly servant will do all your service in obedience to God, as if God himself had bid him do it” („az igazán istenfélelő szolgáló úgy végezi összes kötelességét, hogy Istennek engedelmeskedik általa, mintha Isten maga parancsolta volna ezt” – a ford.). Mások ezzel szemben hajlamosak, to make no great matter of conscience of it” (hogy] ne csinál-

sokszor idézett – tételt, hogy a „nép”-et, tehát a munkások és kézművesek tömegeit szegénységben kell tartani, hogy Isten engedelmes szolgálói maradjanak.²⁹⁵ Ezt a gondolatot „szekularizálták” azután a hollandok (Pieter de la Court és mások): az emberek tömegei csak akkor *dolgoznak*, ha a szükség erre rákényszeríti őket – a kapitalista gazdaság egyik vezérmotívumának ez a fogalmazása terjedt tovább az alacsony bérek „termelékenységé”-nek elméletében. A fogalmak utilitarista szellemű megváltozása itt is e fogalmak vallásos gyökereinek észrevétlen elsorvadásával járt, úgy, ahogyan ezt már többször is alkalmunk volt megfigyelni. A középkori etika nemcsak eltűrte a koldulást, hanem egyenesen dicsőítette a kolduló rendeket. Alkalmanként még a világi koldulásokat is „rend”-nek nevezték, s úgy is értékelték, hiszen a nekik nyúj-

janak nagy lelkiismereti ügyet belőle” – a ford.). S megfordítva, a munkásnál nem a vallás külső ismertetőjevei, hanem a „conscience to do their duty” („a lelkiismeretes munkavégzés” – a ford.) árulja el az üdvözülést. Látható, hogy Isten és a munkaadó érdekei itt komolyan összeolvadnak. Spener számára is – aki pedig minduntalan hangsúlyozta, hogy Isten tiszteletére *időt* kell hagyni (*Theol., Bed.*, III, 272. l.) – magától értetődő volt az, hogy a munkásoknak meg kell elégedniük a legkevesebb szabaddíóvel. (Még vasárnap is.) – Joggal nevezték angol írók a protestáns bevándorlókat a „szakmunka úttörőinek”. Lásd. H. Levy utalásait is, in: *Die Grundl. des ökonom. Liberalismus*, 53. l.

294. Igen közel állt ehhez az az analógia, amit az egyesek emberi mérték szerint „igazságtalan” predesztinációja, s a javak ugyancsak igazságtalan, de éppúgy Isten által akart elosztása között vontak – pl. Hoornbeek, id. mű, I. köt., 153. l. Ezenfelül a szegénységben igen gyakran a bűnös tunyaság tünetét látták, pl. Baxter, id. mű, I, 380. l.

295. Th. Adams szerint is (*Works of Pur Div.*, 158. l.) valószínűleg azért tart oly sokakat szegénységben Isten, mert ezek az emberek nem tudnának ellenállni a gazdagsággal járó kísértéseknek. Hiszen a gazdagság gyakorra kiűzi a vallást az embertől.

tott alamizsnákkal is jó cselekedeteket gyakorolhattak a gazdagok. Még a Stuartok anglikán társadalometikája is igen közel állt ehhez az állásponthoz. A puritán aszkézisnek jutott a feladat, hogy részt vegyen annak a kemény angliai szegénytörvénynek a létrehozásában, mely döntő változást eredményezett e területen. S ezt azért tehette meg, mert a protestáns szekták és a szigorúan puritán közösségek saját kebelükön belül tényleg *nem ismerték* egyáltalán a koldulást.²⁹⁶ A másik oldalról, tudniillik a munkások oldaláról nézve a Zinzendorf-féle pietizmus a hivatásához hí munkást dicsőítette, aki nem szerzésre törekszik, hanem az apostolok módjára s tanítványok karizmájával megajándékozva él.²⁹⁷ Hasonló, de még radikálisabb nézetek terjedtek el az anabaptista mozgalom kezdetén. Természetesen szinte az összes felekezet teljes aszketikus irodalmában előfordul az a gondolat, hogy Istennek nagyon is tetsző cselekedet, ha hűségesen végzik munkájukat akár alacsony bérért is azok, akiknek az élet nem nyújtott egyéb lehetőséget. *E tekintetben* maga a protestáns aszkézis semmi újat nem eredményezett. De nemcsak

296. Lásd fent a 239. jegyzetet és H. Levy ott idézett munkáját. Ugyanez olvasható más leírásokban (így például Manleyben a hűgnottákról).

297. Hasonlót találni Angliában is. Ott találjuk meg azt a fajta pietizmust is, mely – W. Law „Serious call”-jához („Vallásos felhívás”-ához – a ford.), (1729) csatlakozva – hirdette a *szegénységet*, szűzieséget és eredetileg a világtól való elkütiönülést is.

298. Szinte példa nélkül áll a lelkipásztorokodás történetében Baxter tevékenységének sikere Kidderminsterben, egy olyan közösségben, mely odaérkezésekor teljesen züllött volt. Az ő sikere egyúttal tipikus példa arra is, hogyan nevelte az aszkézis a tömegeket munkára, marxista nyelven szólva „értéktöbblet”-termelésre, s hogyan tette egyáltalán *lehetővé*, hogy munkájukat kapitalista viszonyok között (Ázsiában, szöves) alkalmazzák. Ez a kauzális viszony egészen általánosan így fest. – Baxter a maga szemszögéből nézve vallásos-etikai érdekeiknek

elmélyítette e gondolatot, hanem normát formált belőle – s ami a hatást illetően *egyedül fontos* – pszichológiai ösztönzővé alakította e munka végzését mint *hivatását*, tehát mint a kegyelmi állapotról való bizonyosság legkiválóbb, sőt, gyakran egyedüli eszközét.²⁹⁸ Másrésztől legalizálta e sajátos munkakedv kizsákmányolását, mivel „hivatásként” értelmezte a vállalkozó pénzszerzését is.²⁹⁹ Nyilvánvaló, hogy a munkának a szó kapitalista értelmében vett „termelékenységét” mennyire növelte az isteni birodalomra irányuló, *minden egyebet kizáró* szándék, mely egyrészt a hivatásnak mint munkaköri kötelességnek elvégzésével járt, másrészt szigorú aszkézissel, ami az egyházi nevelést épp a birtoktalanok osztályánál tette szükségessé. A munkának „hivatás”-ként való kezelése a modern munkásra éppolyan jellemzővé vált, mint a vállalkozóra a kereset megfelelő felfogása. Erre az akkorigban új tényállásra válaszolt Sir William Petty, az éles szemű anglikán megfigyelő, amikor arra vezette vissza a XVII. századi holland gazdaság hatalmát, hogy ott különösen nagy számban fordulnak elő „Dissenters” (kálvinisták és baptisták), akik „a munkát és megfelelően állította védenctet a kapitalizmus tüzemébe. A kapitalizmus fejlődésének oldaláról nézve viszont ezek az érdekek léptek a kapitalista „szellem” fejlődésének szolgálatába.

299. S még valami: vitatható, hogy a középkori kézműves esetében mekkora súllyal esett latba, mint pszichológiai ösztönző az általa végzett munka „öröme”. Valamilyen szerepe ennek kétségtelenül volt. Az aszkézis mindenesetre *megfosztotta* a munkát ettől a világi csábító erőtől – amit a mai kapitalizmus már örökre megsemmisített – s a munkavégzést a túlvilágra irányozta. Isten a hivatásos munkát *mint olyat* rendelte el. Itt még vallásosan értelmezték a mai munka személynélenségét, azt, ami az egyén szempontjából örömtelen értelmetlenségnek látszik. A kapitalizmusnak keletkezése idején olyan munkásokra volt szükség, akiket *lelkismeretük* miatti lehetett gazdaságilag kizsákmányolni. Ma erős a kapitalizmus, és képes arra, hogy túlvilági jutalmak nélkül is dolgozra kényszerítse a munkásokat.

a *szorgalmatosságot istennel szembeni kötelességüknek*” tekintik. A Stuartok alatt az anglikanizmus „organikus” társadalom felfogása William Laud koncepciójában állami-monopolisztikus irányba fordult, és szövetség jött létre keresztényszociális alapon egyfelől az állam és egyház, másfelől a „monopolisták” között. E felfogás szemben állt a puritanizmussal, melynek képviselői igen szenvedélyes ellenzői voltak az ilyen-fajta államilag privilegizált kereskedelmi, munkaadói és gyarmati kapitalizmusnak. A puritánok az egyén saját ügyességén és kezdeményezőkészségén alapuló racionális, törvényes szerzés individualista *öszönzőerejét* vetették e fordulattal szembe, azt az ösztönzőerőt, mely döntő módon vette ki a részét a fensőbb hatalmak nélkül, s részben ellenük születő ipari felépítésében³⁰⁰, mialatt az államilag privilegizált ipari monopóliumok Angliában időközben újra megszűntek. A puritánok (Prynne, Parker) elutasítottak mindenfajta közösséget a nagykapitalista „udvaroncokkal és tervezetőkkel”, mint egy etikailag gyanús osztály tagjaival, s büszkékké voltak saját erősebb polgári tüzeti erkölcsükre. Valójában

300. Ezekről az ellentétekről és fejlődésről lásd H. Levynnek körében (a 239. jegyzetben) idézett művét. Az Angliára jellemző és igen erős monopóliumellenes közvélemény történelmileg úgy született, hogy a korona elleni politikai hatalmak harcai – a hosszú parlament kizárta a monopolistákat a parlamentből – összefonódtak a puritanizmus etikai motívumaival és a polgári kis- és középkapitalizmusnak a XVII. századi fináncmágnások elleni gazdasági érdekeivel. Az 1652. aug. 2-án született *Declaration of the Army* (A hadsereg kiáltványa) s a levellerek 1653. jan. 28-i jegyzéke a fogyasztási adók, vámok, közvetett adók megszüntetése és egy, a birtokokra kirótt Single tax (egyedülálló adó – a ford.) bevezetése mellett elsősorban a „free trade”-et („szabad kereskedelmet”), tehát a szerzés (trade) belső és külső monopolista korlátainak, mint az emberi jogok megsértésének felszámolását követelte. Hasonló követelések volt már a „nagy remonstránsoknak”.

emiatt voltak kiteve az előbbi osztályhoz tartozók üldözésének. Még Daniel Defoe javasolta, hogy a disszentereket váltóik bojkottálásával és áruraktárikaik bezárásával győzzék le. A kétfajta kapitalista magatartás közötti ellentmondás szembenően együtt járt vallási ellentétekkel. A nonkonformistákat ellenfeleik a XVIII. században is a „spirit of shopkeepers” („bolos szellem” – a ford.) gúnys jelölésével illették, s a régi angol eszmények árulóiként támadták. *Ebben* gyökerezett a puritán és a zsidó gazdasági ethosz közötti ellentét is, s már a kortársak (Prynne) tudták, hogy az előbbieké, nem pedig az utóbbiaké volt a *polgári* gazdaság ethosza.³⁰¹

A modern kapitalista szellemnek, s nemcsak e szellemnek, hanem az egész modern kultúrának egyik döntő alkotórésze: a hivatás *gondolatán* alapuló racionális életvezetés a *keresztény aszkézis* szelleméből született. Az előbbi elemzések ezt kívánták megmutatni. Ha újból elolvassuk Franklin értékesítésének munkánk elején idézett sorait, láthatjuk, hogy a benne a „kapitalizmus szelleme”-ként megnevezett érzület legfontosabb elemei ugyanazok, mint amiket később a puritán hivatás-aszkézis tartalmaként mutattunk be,³⁰² csak éppen

301. Ehhez vö. H. Levy, *Ökon, Liberal*, 51. és köv. l.

302. Valamelyest más összefüggésbe tartozik, hogy puritán eredetűek azok az alkotórészek is, amiket itt még nem vezetünk vissza vallásos gyökereikre. Vonatkozik ez a szóban forgó mondatra, Franklinnak a *hitelről* szóló magyarázatára: honesty is the best policy. Itt csupán J. A. Rowntree következő megjegyzéseit (*Quakerism, past and present* – A múlt és a jelenkor kvakerizmusa, 1859, 95–96. l.) idézném, amelyekre Ed. Bernstein hívta fel a figyelmemet: „Is it merely a coincidence, or is it a *consequence*, that the lofty profession of spirituality made by the Friends has gone hand in hand with shrewdness and tact in the transaction of mundane affairs? Real piety favours the success of a trader by *insuring* his integrity, and fostering habits of prudence and forethought: – *imprudent* items in obtaining that standing and credit in

a Frankinnál már kihalóban levő vallásos megalapozás nélkül. – Persze egyáltalán nem új az a gondolat, hogy a modern, hivatásszerűen végzett munkának *aszketikus* jellege van. De Goethe is azt akarta tanítani – életbölcseességének csúcsán a *Vándorévekben* és *Fausztjának* utolsó tanácsaival –, hogy a mai világban az értékes cselekvés előfeltétele, hogy mondjunk le a fausti ember mindenoldalúságáról, korlátozódjunk a szakmunkára, s hogy a „tett” és a „lemondás” egymást kölcsönösen feltételezik. A polgári életstílusnak – persze, ha „stílusos”, nem pedig „stílustalan” akar lenni – ezt az aszketikus alapmótvumát akarta Goethe kifejezni.³⁰³ Számára ez a felismerés egyúttal rezignált búcsút jelentett a teljes és szép emberség korától, attól a kortól, mely a mi kultúrfejlődésünk során éppúgy nem fog megisméltódni, mint ahogyan az ókorban sem ismétlődött meg Athén virágzásának kora. A puritánok a hivatás emberei *akartak* lenni – nekünk azok-

nak *kell* lennünk. Hiszen mióta az aszkézis a szerzetesi cél-lákból áttevődött a hivatás világába és az evilági erkölcsös-séget uralni kezdte, egyúttal abban is közreműködött, hogy felépüljön a mechanikus-gépi termelés technikai és gazdasági előfeltételeihez kötött modern gazdasági rend hatalmas kozmosza. Ez határozza meg ellenállhatatlan erővel mindazoknak az egyéneknek az életstílusát – s nemcsak a gazdaságokban tevékenyen résztvevőket –, akik ebbe a hajtóműbe beleszületnek, s talán ez fogja meghatározni mindaddig, amíg az őskori tüzelőanyagok utolsó mázsája is elizzik. Baxter nézete szerint „mint egy kopott kabát, amit bármikor levethet-nénk”, olyan a világi javak gondja a szent emberek vállán.³⁰⁴ Ezt a kabátot a sors acélkemény épületté tette. Miután az aszkézis átépítette a világot, s miután munkálkodott e világban, e világi javak olyan növekvő, s végül is annyira menthetetlen hatalomra jutottak az emberek felett, mint még a történelemben soha korábban. Az aszkézis szelleme ma már – végérvényesen-e, ki tudja? – ellillant ebből az épületből. A győzedelmes kapitalizmusnak, mióta a gépi alapokon nyugszik, nincs többé szüksége rá mint támaszra. Végérvényesen halványodni látszik nevető örökkösének, a felvilágosodásnak rózsás kedve is mai életünkben és a, hivatásszerű kötelesség” gondolata mint egy valaha volt vallásos hittartalom kísértetének árnya él csupán. Ahol manapság a „hivatás elvégzése” közvetlenül nem hozható kapcsolatba a legmagasabb kultúrértékekkel – illetve, az ellenkező póluson, ahol nem érzik szubjektíven is gazdasági kényszernek – ott az emberek egyáltalán nem törődnek értelmezésével. E vallásos-etikai szelleméből következő szerzési vágy ma arra készítet legkorlátlanabb honában, az Egyesült Államokban, hogy

303. Jól elemzte ezt Bielschowsky *Goethe* című művében – II. köt., 18. fejt. – Rokon gondolat található a tudományos „kozmosz” fejlődéséről pl. Windelband *Blüthenzeit der deutschen Philosophie* (A német filozófia virágkora) című művének végén (in: *Gesch. d. neueren Philosophie* – Az újabb filozófia története, II. köt., 428. és köv. l.).

304. *Sainis' everlasting rest*, XII. fejt.

képzetét a pusztá versenyszenvédéllyel társítsuk, s nemritkán látszik éppen sportnak³⁰⁵. Még senki sem tudja, ki fog lakni ebben az épületben a jövőben, hogy e roppant fejlődés végül is egészen új proféciaikhoz vezet-e majd, vagy régi gondolatok és eszmények nagy újjászületéséhez, vagy pedig – ha egyikhez sem ezek közül – gépiesített kövületté váljk, amit egyfajta görcsösen magát-fontosnak-tartani-akarás díszít majd. Akkor mindenesetre e kultúrfejlődés „utolsó emberei” számára igazak lehetnek e szavak: „Lélektelen szakemberek, s az élvezetek szívtelenjei: ez a semmi képzeli úgy, hogy felér az emberiség eddig soha el nem ért csúcspontjára.”

Ezzel azonban átléptünk az érték- és hitbéli ítéletek területére, amivel nem lenne kívánatos terhelni e kizárólag történeti jellegű ábrázolást. A *feladat* sokkal inkább az lenne, hogy az aszketikus racionalizmusnak az eddigiekben csak vázlatosan érintett jelentőségét felvessük a *szociálpolitikai* etika tartalmának szempontjából is, tehát a társadalmi közösségek szervezetének és funkciójának szempontjából – a konventikulumoktól egészen az államig. Szükséges lenne ezután elemezni viszonyát a humanista racionalizmushoz³⁰⁶, s annak életesszményeihez és kulturális hatásaihoz, továbbá

305. „Nyugalomba vonulhat-e az öreg az ő évi 75 000 dollárjával? – Nem! Az áruház portáiját 400 lábnyira kell szélesítenie. Miért? – That beats everything (Ezzel legyőzi összes vetélytársát – a ford.), így gondolja. – Este, amikor felesége és lánya együtt olvasgatnak, ő már ágyba készül, vasárnap pedig 5 percentkét nézegeti óráját, mikor lesz már végre vége a napnak – ennyire elvetélt személyiség!” – így foglalta össze ítéletét egy ohioi váross vezető férfitársa-áruházának tulajdonosától Németországából odaszármazott veje. S ez az ítélet az „öreg” számára kétségkívül felfoghatatlan volna, s a német enerváltság tünetét jelentené.

306. Már ez a (váltakozatlanul hagyott) megjegyzés is meggyőzőhetne volna Brentanót (id. mű) arról, hogy sosem kételkedtem a humanista

a filozófiai és tudományos empirizmus fejlődéséhez, a technikai fejlődéshez és a szellemi kultúrjavakhoz. Végül követ-hetnénk történeti kialakulását az evilági aszkézis középkori kezdeteitől a pusztá utilitarizmusban való *történeti* felbomlásáig az aszketikus vallásosság terjedésének egyes területein keresztül. Csak ebből tűnne ki az aszketikus protestantizmus kulturális jelentőségének *mértéke* a modern kultúra egyéb plasztikus elemeihez képest. Itt csupán azt kíséreltük meg, hogy hatásának tényét és *módját egyetlen*, bár fontos ponton visszavezessük indítékaira. Világossá kellene válnia azonban annak is, hogyan befolyásolta a társadalmi, főként pedig a *gazdasági* kultúrfeltételek egésze a maga sorsában és jellegében a protestáns aszkézist.³⁰⁷ Mert bár a modern ember legjobb akarata ellenére maga sem képes arra, hogy a vallásos tudattartalmak jelentőségét az életvezetés, a kultúra és a népjellem szempontjából *annyira* nagyra képzelhesse el, mint amekkora ez ténylegesen volt – ennek ellenére természetesen nem lehet az a szándékunk, hogy a kultúra és történelem értelmezésének egyoldalúan „materialista” módját egy épp olyan egyoldalú, spirituálisan kauzálissal cseréljük fel. *Minkettől egyvaránt lehetségessé*³⁰⁸, de – ha nem előmunkálatként, hanem

racionalizmus *önálló* jelentőségében. Azt, hogy a humanizmus nem *tiszta*, „racionalizmus” volt, újában erősen hangsúlyozta Karl Boringki (Die Wiedergeburtsidee in den neueren Zeiten – Az újjászületés gondolata az újkorban, *Abhandl. d. Münchner Akad. d. Wiss.*, 1919).

307. Nem ezzel a problémával, hanem egyáltalán a reformációval s különösen a Lutheréval foglalkozik V. Below akadémiai beszéde: *Die Ursachen der Reformation* (A reformáció okai, Freiburg 1916). Az itt tárgyalt téma, különösen a viták szempontjából, amelyek ehhez a vizsgálódáshoz tartoznak, hadd utaljunk végül Hermelink *Reformation und Gegenreformativa* című írására, amely természetesen elsősorban más problémákat tárgyal.

308. Hiszen óvatosan e vázlatban csak azokat a kapcsolatokat tár-

a vizsgálódás befejezéséül kívánmának szolgálni – a történelmi igazság egyikükkel sem kezdhet semmit. 309

evyaltam, amelyekben kétségtelen a vallásos tudattartalmaknak az „anyagi” kultúréletre való hatása. Könnyű lenne továbbhaladni egy formális „konstrukció” felé, mely a modern kultúra összes „jellegzetességét” logikailag *dedukálná* a protestáns racionalizmusból. Ezt azonban meghagyjuk azoknak a dilettánsoknak, akik hisznek a „társadalmi psziché” „egységességében” és *egyetlen* formulára való redukálhatóságában. – Még csupán azt jegyeznénk meg, hogy a kapitalista fejlődés bennünket foglalkoztató korszakában végbement fejlődése előtt is természetesen mindenütt *érvényesültek* keresztény hatások, mégpedig mind támogató, mind gátló erejű hatások. Későbbi fejezetbe tartozik az, hogy ezek a hatások milyenek voltak. Nem biztos, hogy *ennek* a folyóiratnak a jellege megengedi a fent vázolt egyik vagy másik kérdés továbbbi tárgyalását. Nem szívesen fognék bele vizont vastag könyv írásába akkor, ha – mint itt – külföldi (teológiai és történeli) munkák sokaságára lennék utalva. (E mondatot is változtatlanul hagyjam.) – Arról, hogy milyen *feszültség* volt életsszmény és valóság között a reformáció előtti „kora-kapitalista” korszakban, lásd Jakob Strieder, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen* (Tanulmányok a kapitalista szervezeti formák történetéhez), (1914, II. könyv), 309. Úgy gondolom, hogy ez a mondat s a megelőző megjegyzések elegendőek lehetnek arra, hogy kizárják az e munka *céljával* kapcsolatos félreértéseket, s ezért *nem kívánok hozzájuk fűzni semmit*. Eredetileg a fent leírt *programnak* megfelelően szándékoztam folytatni e munkát. Elhelyett azonban – részben véletlen okokból, főleg E. Troeltsch *Soziallehren der christlichen Kirchen* című művének megjelenése miatt (ebben több, általam tárgyalni kívánt kérdést úgy oldott meg, ahogy a magamfajta nem-teológus ügysem tehette volna), részben pedig azért, hogy *é* vázlatok elszigeteltségét megszüntessem, – annak idején elhatároztam, hogy *é*őbb írásba foglalom a vallás és társadalom *egyvetemes* történeli összefüggéseiről szóló összehasonlító tanulmányaim eredményeit. Itt tehát rövid, alkalmi vázlatot követezik a „szekták” fent használt fogalmának magyarázatáról és egyúttal arról, milyen jelentőségük volt a puritán *egyház*-konceptióknak az újkori kapitalista szellem tekintetében. (Ezt a szükében *egyház*történeli jellegű tanulmányt jelen kötetben nem közöljük – *A szerk.*)

A VILÁGVALLÁSOK GAZDASÁGI ETIKÁJA

Összehasonlító vallásszociológiai kísérlet

BEVEZETÉS*

E munkában világvallásnak – teljesen értékmentes értelemben – az életszabályozásnak ama öt vallásos, illetve vallásos gyökerezettségű rendszerét nevezzük, melyek különösen nagy számú hívőt tudtak maguk köré gyűjteni: a konfucianus, a hinduista, a buddhista, a keresztény és a mohamedán vallási etikát. Hatodik, velük együtt tárgyalandó vallásként

* Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Einleitung, in: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, I. köt. Tübingen, 1972, 237–274. I. Gelleri András fordítása.

1 E munka első részletei eredetileg a *Jaffesche Archiv für Sozialwissenschaft* 1915–16. évfolyamában (41–46. kötet) jelentek meg, mégpedig az első egy-két fejezet változatlanul, abban az első megfogalmazásban, ahogy azt két évvel előbb papírra vetettem és baráti körben felolvastam. Közben katonai szolgálatra hívtak be, így lehetetlenné vált, hogy eredeti szándékomat követve hozzáfűzzem a szükséges tudományos „apparátust”. Pótlására minden fejezet elejére rövid irodalmi utalásokat iktattam be. Ugyanez az oka annak, hogy az egyes területek kidolgozásának a mélysége egyenetlen. Munkám megjelentetését ennek ellenére indokoltnak láttam ebben a formájában, mivel lehetetlenné tűnt, hogy a háború befejeződése után – a háború mindannyiunknak külön, új életkorszakot jelentett – visszatérjek egy megelőző korszak gondolatmeneteihez. E dolgozatokat mellesleg arra is szántam, hogy egyidejűleg megjelenve a *Grundriss der Sozialökonomik*, „Wirtschaft und Gesellschaft” fejezetével a vallásszociológiai részt interpretálják és